

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“ Magistratura Mərkəzi”

Əlyazması hüququnda

Abbasov Baba Saleh oğlu
“Səhmdar cəmiyyətlərin xüsusi kapitalının ucotu və təhlili”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 **“Mühasibat Uçotu və Audit”**

Elmi rəhbər:	dos. V.C.Əliyev
Magistr proqramının rəhbəri:	i.e.n., prof. Ə. N. Daşdəmirov
“Mühasibat uçotu”	
kafedrasının müdiri:	i.e.d., prof. S. M. Səbzəliyev

Bakı -2015

MÜNDƏRİCAT

	İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI	3
FƏSİL I:	SƏHMDAR CƏMİYYƏTİN XÜSUSİ KAPİTALININ İQTİSADİ MAHİYYƏTİ VƏ TƏRKİBİ	
1.1.	Uçot elmi və praktikasında xüsusi kapitalın mahiyyəti və inkişafının tarixi aspekti	9
1.2.	Müəssisəsinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi şəraitində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının iqtisadi təbiəti	19
FƏSİL II:	SƏHMDAR CƏMİYYƏTİN XÜSUSİ KAPİTALININ UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
2.1.	Müəssisələrin idarə edilməsi şəraitində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşmasının uçotu	36
2.2.	Səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalın uçotda əks etdirilməsi metodikası	50
2.3.	Müəssisələrdə səhmdar kapitalı idarə etmək üçün uçot məlumatlarının informasiya bankından istifadə imkanları	60
FƏSİL III:	KAPİTALDA DƏYİŞİKLƏR HAQQINDA 2 №-li MİLLİ MÜHASİBAT UCOTU STANDARTINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ İMKANLARI VƏ XÜSUSİ KAPİTALIN TƏHLİLİ METODİKASI.	
3.1.	Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatın məqsədi, tətbiqi sahəsi və komponentləri.	69
3.2.	Mühasibat ucotu və iqtisadi təhlili prosesində kapitalın tanınması və qiymətləndirilməsi.	72
3.3	Kapitalın saxlanması üzrə düzəlişlər, təqdim edilmə və açıqlamalar.	75
3.4	Xüsusi kapitalın rentabelliyyətinin amillər üzrə təhlili metodikası	77
	NƏTİCƏ	82
	İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI	86

İşin umumi xarakteristikası

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi onların iqtisadi potensialının yüksəldilməsinin başlıca amilidir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi subut edir ki, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin maliyyə təminatı kimi xüsusi kapitalının düzgün və dəqiq uçota alınması sistemində onların fəaliyyətinin özünümaliyyələşdirmə mənbələri üzrə ucotunun vətəhlilinin aparılmasına olan ehtiyac daha da ön plana çıxır.

Kommersiya müəssisələrinin təşkili və fəaliyyəti onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminin qarşısında tamamilə yeni tələblər qoyur. Bu tələblərin mahiyyətiidarəetmə sisteminin bütün elementlərini sahibkarlıq fəaliyyətini təşkilatı – hüquqi xüsusiyyətinə uyğun qurmaqdan ibarətdir. Buradan da idarəetmənin əsas funksiyaları sayılan uçotun, nəzarətin və müəssisələrin fəaliyyətlərinin təhlilinin rolu və əhəmiyyətinin artması prosesinin obyektivliyi eyni zamanda onların vəzifələrinin yeni məzmun daşması iqtisadi reallıqdan irəli gəlir.

Kommersiya müəssisələrinin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin effektivliyi təsərrüfat subyektinin xüsusi kapitalının bazar təsərrüfatının iqtisadi kateqoriyasının uçotu praktikası üçün tamamilə yeni mühasibat uçotunun, nəzarətin və təhlilin vahid qaydada qurulmasından bilavasitə asılıdır. Lakin sahibkarlıqda kommersiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn qanunvericilik qaydasında tənzimləmənin olmaması və **“xüsusi kapital”** anlayışının iqtisadi mahiyyətinin elmi və metodiki cəhətdən kifayət qədər işlənilməməsi, dərin fəaliyyət mənbələrinin traktovkasının müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması idarəetmə sistemində systemsiz yanaşmaya gətirib çıxarmışdır.

Odur ki, müasir dövrdə kommersiya təşkilatlarının xüsusi kapitalının uçotu və təhlilinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılması, həmçinin xüsusi kapitalın uçotu və təhlili metodologiyasının işlənib hazırlanmasında “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tələbləri əsası götürülmüşdür.

Magistr işinin mövzusunun aktuallığı da məhz bu qeyd edilən problemlərin kontekstində əsaslandırılmışdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Bu sahəyə aid problemlərin ayrı-ayrı aspektləri XX əsrin əvvəllərində keçmiş MDB məkanı iqtisadçılarından N.S.Arinuşkinin, A.A.Afanasyevin, N.A.Blatovun, A.M.Qalaqanın, A.M.Qinzburqun, P.Zaytsevin, N.A.Kiparisovun, İ.R. Nikolaevin, S.N.Rudanovskinin, S.S.Seversin, Q.F.Şerunoviçin, habelə T.Velton, P.Qerstern, A.Kalmes, E.Kuper, L.R.Robinson və digər xarici ölkə iqtisadçılarının əsərlərində geniş şərh edilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına keçidi onun ümumdünya ənənələri yolunda inkişafını və beləliklə də Azərbaycan elmində və praktikasında qərb alimlərinin uçota dair fikirlərindən istifadəni nəzərdə tutur. Lakin bizim iqtisadiyyatın inkişafının milli xüsusiyyətləri kommersiya təşkilatlarının müasir uçot siyasətinin formalaşmasında mövcud olan fikirlərə tamamilə yenidən baxmağı və xüsusi kapitalın uçotu və onun metodologiyasında beynəlxalq və milli standartlardan istifadəni tələb edir.

Hal-hazırda xüsusi kapitalın uçotu və təhlilinin müxtəlif problemlərinin tədqiqinin nəticələri İ.T.Balabanovun, İ.A.Belobjeskonun, N.Q.Volkovun, V.F.Paliyin, J.V.Sokolovun, A.A.Feldmanın, L.Z.Şleydmanın, A.D.Şeremetin və digər müəlliflərin əsərlərində verilmişdir. Azərbaycanda isə bir sıra iqtisadçı alimlər Z.Ə.Səmədzadə, S.M.Səbzəliyev, S.M.Yaqubov, Q.Ə.Abbasov V.M.Quliyev, H.A.Cəfərli, Q.R.Rzayev, Ə.İ.Daşdəmirov, H.Ə.Hacıyev və s. həmin mövzu ilə bağlı müxtəlif məsələləri öz əsərlərində işıqlandırmışlar. Bu

problemə kifayət qədər diqqətin yetirilməsinə baxmayaraq, müəssisələr xüsusi kapitalın mühasibat uçotunun, nəzarətin və təhlili məsələlərinin nəzəri cəhətdən işlənilməsinə kompleks şəkildə, sistemli yanaşmanın olmaması ölkə mühitində onun tərkib elementlərinin düzgün şərh edilməməsi müəssisələrin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində uçotun və təhlilin təkmilləşdirilməsi üzrə məsləhətlərin daha da dəqiq hazırlanmasını, nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və praktiki tətbiqini tələb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi mühasibat uçotunun obyektı sayılan xüsusi kapitalın mahiyyətini nəzəri cəhətdən kompleks tədqiq etmək və müəssisələrdə xüsusi kapitalın mühasibat uçotu, nəzarət və təhlilin təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə metodiki məsləhətləri hazırlamaqdır.

Qarşıda qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələrin həlli tələb olunur:

- müəssisələrin idarə edilməsi sistemində **“xüsusi kapital”** kateqoriyasının iqtisadi mahiyyətini açıq-malaq və mühasibat uçotunun obyektı kimi onun tərkibini təyin etmək;

- müəssisənin

xüsusi kapitalının mühasibat uçotu, nəzarət və təhlilinin metodologiyası və təşkilini təyin edən bu kapitalın formalaşmasının hüquqi qanuna uyğunluğunu öyrənmək;

- xüsusi kapitalın yaradılmasının uçotunun təkmilləşdirilməsinin və müəssisənin fəaliyyəti prosesində onun həcmnin dəyişməsinin əsas istiqamətlərini təyin etmək;

- müəssisələrin xüsusi vəsaitindən istifadənin məqsədli xarakterinə və istiqamətlərinə nəzarətin təşkilinə mümkün yanaşmaları araşdırmaq;

- müəssisələrdə uçot-analitik işlərin avtomatlaşdırılmasında mövcud təcrübəni tənqidi qiymətləndirmək və maliyyə resurslarını kompleks idarə etmək üçün lokal

komputer texnologiyaları şəbəkəsini qurmaqla vahid milli fond bazarı sistemində müəssisənin kapitalının idarə edilməsi üçün məlumatların informasiya bankının yaradılmasının zəruriliyi və prinsiplərini göstərmək;

- səhmdar cəmiyyət formalarında olan müəssisələrin maliyyə hesabatlarının məzmununu keyfiyyətcə yaxşılaşdırmaq üçün tövsiyələr hazırlamaq və həmin informasiyaların müəssisənin xüsusi kapitalının cəlb edilmiş kapitalla nisbətən optimallaşdırılması üzrə firmadaxili idarəetmənin müasir tələblərinə cavab verən təhlilin metodikasını müəyyənləşdirmək;

- komputer texnologiyalarından geniş miqyasda istifadə şəraitində sahibkarların hüquqlarını həyata keçirməklə səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin özünümaliyyələşdirmə mənbələrinin təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti səhmdarların hüquqlarının həyata keçirilməsi və səhmdar müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi baxımından səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşmasının, yaranma mənbələri və məqsədli istifadə istiqamətlərinin uçotu və təhlili problemləridir.

Tədqiqatın obyektı kimi bəziəqiq tipli səhmdar cəmiyyətləri formasında təşkil edilmiş sənaye müəssisələri seçilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin metodiki əsasını dialektik dərkətmə təşkil edir. Tədqiqat prosesində səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyətlərini və qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən qanunvericilik və normativ aktlardan, mühasibat uçotuna dair təlimat materiallarından, uçot və hesabatla aid Milli və beynəlxalq standartlarından, Azərbaycan və xarici ölkə iqtisadçılarının əsərlərindən, respublikanın müəssisələrinin maliyyə və statistik hesabatlarından, dövrü mətbuatdan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işlərinin gedişatında nəzəriyyənin və mövcud praktikanın öyrənilməsində monoqrafiya və

hesablama – variant metodlarından, iqtisadi təhlil və sintez, qruplaşdırma və müqayisə metodlarından, habelə abstrak-təntiqi, statistik iqtisadi və balans əlaqələndirilməsi, mütləq, nisbi və orta kəmiyyət, indeks, korrelyasiya-reqressiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar Komitəsinin və bir sıra Səhmdar Cəmiyyətinin və ona daxil olan müəssisələrin iqtisadi informasiyalarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Magistr işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənayenin səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalın mahiyyəti nəzəri cəhətdən kompleks şəkildə tədqiq edilmiş və xüsusi kapitalın uçotu, təhlili və nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə metodiki tövsiyələr hazırlanmışdır;

- səhmdar cəmiyyətlərinin idarə edilməsi sistemində “xüsusi kapital” kateqoriyasının iqtisadi mahiyyəti əsaslı dəlillərlə əsaslandırılmış və mühasibat uçotunun obyekt kimi onun tərkibi təyin edilmişdir;

- səhmdar cəmiyyətlərin xüsusi kapitalının formalaşmasının uçotunun təkmilləşdirilməsinin və səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyəti prosesində onun həcmnin dəyişməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- sənayenin səhmdar cəmiyyətlərinin xüsusi vəsaitindən istifadənin məqsədli xarakterinə və istiqamətlərinə nəzarətin təşkilinə mümkün yanaşmalar araşdırılmışdır;

- uçot-analitik işlərin avtomatlaşdırılmasında mövcud təcrübəni tənqidi qiymətləndirmək və səhmdar cəmiyyətin maliyyə resurslarını kompleks idarə etmək üçün lokal kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə vahid milli fond

bazarı sistemində cəmiyyətin səhmdar kapitalının idarə edilməsi üçün məlumatların informasiya bankının yaradılmasının zəruriliyi və prinsipləri əsaslandırılmaqla göstərilmişdir;

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti. Xüsusi kapitalın uçuğu və təhlilinin təkmilləşdirilməsinə aid irəli sürülən nəticə və təkliflər tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyətini təşkil edir. Bu təkliflərdən nəinki səhmdar cəmiyyətlərdə, eləcə də digər sferaların və sahələrin müəssisələrində istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi kompüter yazısı ilə 88 səhifədir.

FƏSİL I : SƏHMDAR CƏMİYYƏTİN XÜSUSİ KAPİTALININ İQTİSADİ MAHİYYƏTİ VƏ TƏRKİBİ

1.1. Uçot elmi və praktikasında xüsusi kapitalın mahiyyəti və inkişafının tarixi aspekti

Azərbaycan Respublikasında dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsi üzrə Dövlət proqramının həyata keçirilməsi istehsal vasitələrinə çoxlu mülkiyyət formalarında partnyorluq və korporasiya prinsiplərinə əsaslanan azad sahibkarlığın inkişafına səbəb oldu.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq yoldaşlıq birlikləri və cəmiyyətləri, istehsal və istehlak kooperativləri kimi hüquqi şəxslər yarandı. Təsərrüfatçılıq cəmiyyətlərinin yaradılmasında daha perspektivli və eyni zamanda daha mürəkkəb formalı səhmdar cəmiyyətləri meydana gəldi.

Səhmdar cəmiyyəti iştirakçılarının icbari hüquqlarının həyata keçirilməsi spesifikasiyası səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşması və ondan istifadə sahəsində milli mühasibat uçotunun metodologiyasının təkmilləşdirilməsini zəruri etdi. Kapitalın təbiəti haqqında məsələ həmişə daha kəskin və mürəkkəb məsələ hesab edilmişdir.

Sivil qiymətli kağızlar bazarının formalaşması Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişafı mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətidir. Qiymətli kağızlar bazarının əsasını dövlətin borc öhdəlikləri ilə yanaşı Azərbaycan korporasiyalarının səhmləri təşkil etmişdir.

Azərbaycanda inqilabdan əvvəlki dövrdə səhmdar sahibkarlıq fəaliyyəti kifayət qədər geniş yayılmamışdı. Hələ 1850-ci ildə Bakıda **“Azərbaycan ticarət kompaniyası”** təsis edilmişdi. Lakin korporativ kapitalın inkişafı üçün əlverişli şərait xeyli sonralar, XIX əsrin üçüncü yüzilliyində yarandı. Azərbaycanda 1860-

cı ildə ümumi kapitalı 4,5 milyon rubl olan 6 səhmdar cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Təhkimçilik hüququ ləğv edildikdən sonra manufaktura istehsalından iri maşınlı istehsala keçməklə əlaqədar olaraq Azərbaycanda iqtisadi inkişaf sürətləndi. Kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsi səhmdar cəmiyyətlərinin çiçəklənməsinə səbəb oldu.

İki əsr ərzində ölkənin təsərrüfat həyatında səhmdar cəmiyyətləri həlledici mövqe tutur. Bunu 1.1 №-li cədvəldə verilən statistik məlumatlardan daha aydın görmək olar.

1890-cı ildən 1914-cü ilədək olan dövrdə sənayedə səhmdar kapitalın hərəkəti 6,3 dəfə, yaxud hər ildə 8%-dən az olmamaqla artdı. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sənayesi üçün kapital yığımının belə tempi nəinki yeni investisiyaların artımı, eyni zamanda qeyri-səhmdar müəssisələrin səhmdar müəssisələrə çevrilməsi ilə izah olunur.

İnvestisiya kapitalının əsas payının səhmdar cəmiyyətlərdə toplanması, bir tərəfdən təşkilat-iqtisadi struktur kimi formalaşan korporasiyaların potensial maliyyə gücü, digər tərəfdən onların çevikliyi və sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinə uyğunlaşmaq qabiliyyəti ilə izah olunur.

Qanunvericilik və tarixi materiallar sübut edir ki, səhmdar siyasətinin ilkin şərti dövlət müəssisələrinin idarə edilməsinin effektiv təşkili məqsədi ilə dövlət kapitalının xarici kapitalla akkumulyasiyasının zəruriliyi olmuşdur.

Səhmdar sahibkarlıq istehsalının bərpası üçün azad maliyyə resurslarının cəlb edilməsində müəssisələr arasında sabit təsərrüfat əlaqələrinin formalaşdırılması güclü alət olmuşdur. Səhmdar əsaslarla səhmdar fəaliyyətinin rəngarəngliyi bazar münasibətlərinin inkişafına təsir göstərmiş, xalq təsərrüfatı vəzifələrinin həlli üçün əhali əmanətlərinin cəlb edilməsinə imkan vermişdir.

Lakin kapitalist quruluşu şəraitində tanınılan böyük miqyasda müəssisələri təşkil etmək üçün daha artıq təkmilləşdirilmiş səhmdar forma hər hansı xüsusi

kapitalın cəlb edilməsini nəzərə almadan, bilavasitə dövlət kapitallarının bazasında sovet dövlət müəssisələrinin yaradılmasında istifadə edildi. 1923-cü ilədək səhmdar cəmiyyətləri ayrı-ayrı hökumət qərarlarına əsasən müəyyən dövlət funksiyalarını yerinə yetirmək üçün yaradılırdı.

Cədvəl 1.1

1885-1913-cü illərdə Azərbaycan sənayesinin əsas kapitalı

İllər	Fabrik-zavod sənayesi					Kustar- sənayesi		Yekunu	
	Səhmdar		Qeyri- səhmdar	Yekunu		Milyon rubl	(1885-ci ilə nisbətən, %-lə)	Milyon rubl	1885-ci ilə nisbətən %-lə
	Milyon rubl	Yekuna görə %- lə	Milyon rubl	Milyon rubl	%				
1885	8	44	10	18	100	2	100	20	100
1890	15	57	11	26	144	3	150	29	145
1895	24	60	16	40	222	4	200	44	220
1900	46	65	24	70	388	5	250	75	375
1905	57	64	32	89	444	4	200	93	465
1910	68	67	33	101	561	6	300	106	530
1913	81	68	39	120	666	7	350	127	635

Dövlət kapitalının iştirakı ilə səhmdar cəmiyyətinin hüquqi mahiyyəti haqqında məsələ həyatilikdən uzaq idi. Çünki belə cəmiyyətin dövlət müəssisəsi yaxud xüsusi hüquqi birlik olmasını təyin etmək ya xüsusi müəssisələrin, yaxud da dövlət strukturları üçün güzəştləri və üstünlükləri nəzərdə tutan fəaliyyətlərini tənzimləyən hüquqi rejimdən istifadədən asılı idi.

Fəaliyyətin təşkilati-hüquqi forması və onun məzmunu arasında uyğunsuzluq bütün kapital faktiki yaxud da nizamnamə üzrə dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlərində qabarıq şəkildə büruzə verir. Təşkilati-hüquqi formaları fərqlənən səhmdar cəmiyyətlərində səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyəti bir

sıra iqtisadçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bunlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

- 1) cəmiyyətin əsas (səhmdar) kapitalı – hissələrə (səhmlərə) bölünməklə onun yaradılması qaydası;
- 2) səhmlərə abunə yazmaqla və tədricən onları müxtəlif pul-material dəyərləri ilə ödəməklə nizamnamə kapitalının formalaşması prosesi;
- 3) cəmiyyətin fəaliyyətində 2 dövrün ayrılması: birincisi, idarənin yaradılması dövrü və ikincisi, cəmiyyət dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra faktiki fəaliyyət dövrü;
- 4) mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası;
- 5) dividend siyasətinin hazırlanması;
- 6) istiqrazlar vasitəsilə borcların edilməsi qaydası

Qüvvədə olan Mülki Məcəllədə uyğun olaraq səhmdar cəmiyyəti iki növ kapitalı yaratmağa borcludur: əsas və ehtiyat. Səhmdar cəmiyyətinin əsas kapitalının miqdarı nizamnaməni təsdiq edən zaman təsisçilər tərəfindən təyin edilir və cəmiyyətin iştirakçıları tərəfindən səhmləri ödəmək yolu ilə yaradılır. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə səhmlər adlı qiymətli kağızlardır. Lakin bəzi səhmdar şirkətlərin Nizamnamələrində səhmləri təqdim edənlərin mənafeyinə istisnalar olur ki, bunlar da XX əsrin əvvəllərində daha geniş miqyasda yayılmışdır. Verilən statistik məlumatlar Azərbaycanda fond bazarının azad inkişafı şəraitində adlı qiymətli kağızların üstün yer tutması təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikasında hər bir səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsi qanunverici aktdır, onun qaydaları ümumi qanunvericilik qaydaları qarşısında üstünlük təşkil edir.

Ümumiyyətlə əsas kapital **“qiymətləndirmə həcmi”**, əmlak kapitalı isə **“real həcmi”** göstərir və müəssisənin əsas kapitalı üzrə əmlak gücünü qiymətləndirən zaman bu amili gözdən qaçırtmaq olmaz. Bəzi iqtisadçılara görə

səhmdar cəmiyyətin əsas kapitalının daimi həcminə səhm qiymətlərinin ödənilməsindən daxil olan real dəyərinə uyğun gəlməyən həm “düşünülən”, həm də “fiksiya” kimi baxmaq məsləhət bilinir. Belə ki, səhmləri əmlakla ödənilən halda faktiki dəyəri yüksək yaxud hesablanan əsas kapitaldan az ola bilər, son halda isə əsas kapital xərclənmiş olur.

Digər iqtisadçılar əsas kapitalın həcmnin praktiki kəmiyyətini, nizamnamədə dəyişilməz rəqəm kimi qeydə alınan abstrakt rəqəm qanunvericiliyinə istinad etməklə təyin edirlər. Onlar nəzəri nəticələri iki istiqamətdə inkişaf etdirdi: səhmdar cəmiyyətin yaradılması və təsis edilməsi prosesində əsas kapital mütləq toplanılmalı və ödənilməlidir. Əsas kapital rəqəmi və cəmiyyətin əmlakının dəyəri çox möhkəm qaydada yaxınlaşır, beləliklə uyğunluq təyin edilir, lakin bu uyğunluq ancaq toplanılan kapital işdə dövriyyəyə keçənədək davam edir; əsas kapital cəmiyyətin balansının passivində əsas maddə təşkil edir və buna görə də mənfəətin və dividendlərin verilməsinin miqdarını məhdudlaşdırır. Həmin dövrlərdə əksər mütəxəssislər belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı mütləq pul ifadədə qiymətləndirilən səhmdarların haqlarından ibarət olmalıdır. O, fəaliyyətinə avans edildikdə vəsaitin dövriyyəsi prosesində pul, əmtəə yaxud sənaye kapitalı kimi göstərilə bilər.

Beləliklə, hər bir səhmdar cəmiyyətin onun nizamnaməsində müəyyən edilmiş həcmdə istifadə olunan kapitalı olur. Əsas kapitaldan fərqli olaraq ehtiyat kapitalı səhmdar cəmiyyətin xalis mənfəətindən məcburi ayırmalar etməklə qanunverici qaydada yaratmaqla yerinə yetirilir. O, ciddi məqsədli istifadə xarakterində olmalıdır: hesabat ilində zərərlərin örtülməsi və kifayət qədər mənfəət alınmadıqda cüzi miqdarda təminatlı dividendlərin ödənilməsi. Bununla da ehtiyat kapitalı bərabərləşdirmə – bölüşdürmə funksiyasını yerinə yetirir.

İlk kapitalın formalaşmasının çoxlu formalarında sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş inkişafı şəraitində dünya iqtisadçıları hələ o dövrlərdə mühasibat balans

maddələrinin tərkibində “kapital” anlayışının eyni mənada işlədilməməsi problemi ilə rastlaşır.

Ümumi iqtisadi mənada kapital və mənfəət əməyə münasibətdə onun istismarını əks etdirən, kapitalist cəmiyyətinin əsas kateqoriyaları kimi təqdim edildiyi halda, onların arasında eyniliyin olmamasına baxmayaraq, uçot praktikasında əvvəlki tərif saxlanılır. Əksər hallarda balansda kapitalın həcmi daimi xarakter daşdığına görə səhmdar kapital əsas kapital adlanırdı. Cəmiyyətin qarşılıqlı kredit kimi formalaşan təsisədiçi kapitalı iştirakçıların miqdarının dəyişilməsindən asılı olan “dövriyyə kapitalı” kimi şərh edilirdi.

Qərbi Avropa uçot nəzəriyyəçiləri professor İ.F.Şer, A.Kalmes, həm də rusiya professoru A.P.Rudanovski “kapital” anlayışına xüsusi mülkiyyət hüququndan yanaşır. Mülkiyyət kateqoriyasını təyin edən prof.İ.F.Şer təsərrüfat subyektinə məxsus əşya və hüquqi nemətlərin məcmusunu onları təsərrüfat və hüquqi nöqtəyi nəzərinə təhlil edir (şək.1.2). Təsərrüfatçılıq nəzərinə bütün əmlakı təşkil edən və mühasibat dilində aktivlər kimi işarə olunan məbləğdən əmlakın tərkib hissələri mülkiyyət dəqiq təsərrüfat nemətləri ilə dəyişdirmək üçün yararlı nemətlər əmlakdır.

Mülkiyyətin hüquqi mənşəi nöqtəyi nəzərinə (onun mənbələri), o kapital adlanır, çünki abstrak hüquq əmlaka sənəncam verir.

Aktiv – əmlakın	təsərrüfatın	Kapital –
tərkib hissələri	= mülkiyyəti=	aktivlərə sərən-
məbləği		camın abstrak
		hüququ

Şəkil 1.2. Balansın qrafik strukturu.

Bu halda xüsusi kapital (xalis əmlak) təsərrüfatçılıq subyektinin borcu kimi başa düşülür. Bəzi iqtisadçılar həmin müəssisəyə məxsus kapitalı sahibkarlıq əmlakı kapitalı, passivin qalan hissəsini isə ssuda kapitalı adlandırır.

Professor A.Kalmes səhmdar cəmiyyətinin inkişafı dövrinə görə xüsusi kapitalın tərkibində təşkilatı yaradan zaman qoyulan əsas kapitalı, alınan işdə saxlanılan mənfəət həcmində kapitalın artımı və əsas kapitalı artırmaq üçün sonralar qoyuluşlar nəticəsində yaranan əlavə kapitalı fərqləndirmişdir.

Mənfəətin müəssisə mülkiyyətinin sərvətinin real artımı kimi tanınması XX əsrin sonlarında böyük mübahisəyə səbəb oldu. Mühasibat fikirlərinin əsaslı inkişafı “gəlir” anlayışının və səhmdarlar arasında həmin gəlirin qanuni bölüşdürülməsinin təyin edilməsi istiqamətlərində oldu. Bu məsələ öz növbəsində, kreditorların maraqlarının müdafiəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Mənfəət anlayışı ətrafında müzakirələrin münaqişəliliyi təsərrüfatın digər subyektlərinin maraqlarını nəzərə almadan ayrıca iştirakçının maraqlarının təmin edilməsi gedişatında baş verir. Aktivlərin qiymətinin aşağı salınması ona gətirib çıxardır ki, səhmdarlar öz səhmlərini satmaqla itkilərə düşər olurlar, kreditorlar isə firmanın gizli ehtiyatları ilə sığortalananmış olurlar; əksinə qiymətlərin yüksəldilməsi səhmləri alanların zərərə düşməsinə gətirib çıxarır və kreditorların investisiyalarını qorxu altına salır.

Beləliklə, bir çox mütəxəssislər belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, mənfəət və kapitalı ancaq nisbi həqiqəti göstərən ehtimal kəmiyyətlər kimi hesablamaq olar.

Kapital, zərər və mənfəət hesablarının şərhinin prinsipal fərqləri iki əsas ingilis-amerika məktəbi-personalist və institutal məktəblər tərəfindən fərqləndirici surətdə şərh edilir. Personalistlər üçün mənfəətin ancaq kapitalın bir hissəsi olması fikri xarakterikdir. Deməli, mənfəət və zərərlər hesabı kapital hesabının bir hissəsidir. Maliyyə nəticələrinin yaranması mənbələri üzrə ciddi surətdə differensiallaşdırılması personalistlərin böyük metodoloji xidməti kimi qəbul edilə

bilər. İnstitualistlər personalist məktəbin yanaşmasının şərtiliyini göstərmişdir. Bunların fikrincə, mənfəət maya dəyəri ilə qiymətləndirmənin nəticəsidir. Onlar təsdiq etdi ki, mənfəətin nəyin hesabına alınmasının sahibkarlar üçün fərqi yoxdur. Beləliklə, mənfəət və zərərlər hesabı kapital hesabının filialı deyildir, hesablar planında müəssisənin ümumi maliyyə nəticəsini göstərən mərkəzi halqadır. Bu iqtisadçılar mənfəət hesabının təbiətini təhlil etməklə maliyyə nəticələrini hesablayan zaman mühasib tərəfindən diqqət yetirməli altı amili təyin etdi: vaxt, risk, kapital bazarı, kredit tsikli, valyuta dəyişməsi, qiymətin dəyişməsi. İnstitualistlər üçün mənfəəti təyin edən zaman uçot proseduralarının seçimi həlledici əhəmiyyət kəsb edir ki, bunun da zəruriliyi hər bir metodoloji üsulun arxasında müəyyən qrupların maraqlarının durmasıdır.

Otuzuncu illərdə “kapital”ın əksinə olaraq nizamnamə fondu anlayışından istifadə edildi. Nizamnamə fondunun hüquqi məzmunu müəssisənin nizamnaməsinə uyğun olaraq onu yaradan anda bütün fəaliyyət dövrü üçün əsas və dövriyyə fondlarının məcmuu ilə təyin edilirdi.

Xüsusi kapital haqqında elmi nəzəriyyənin daha da inkişaf etdirilməsini xarici iqtisadçıların əsərlərində görmək olar. İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı (1972), müasir burjua siyasi iqtisadın aparıcı nəzəriyyəçisi Con R.Xiks gəlir əldə etmək məqsədi ilə təsərrüfat əməliyyatlarında istifadə olunan istehsal vasitələrinin məcmuu ya da pul məbləği kimi hesaba alınan kapitalı müxtəlif yanaşmalarda təsnif etdi. Kapitalı “pul kapitalı” kimi təyin edən iqtisadçılara borc vermək mümkün olan istehsal vasitələrinin mənasını şərh etdi”. Bu məsələ ilə bağlı Xiks hər şeydən əvvəl ingilis və avstriya klassik siyasi iqtisad məktəbinin nümayəndələrinə öz münasibətini bildirdi.

Samuelson və Nordxaus “Ekonomiks” də hesab edirlər ki, kapital digər əmtəələri istehsal etmək üçün iqtisadiyyat tərəfindən yaradılan uzun müddətə istifadə nemətlərindən ibarətdir. C.Robinson “Müasir iqtisadiyyatda kapital

qoyuluşları” əsərində yazır ki, kapital investisiya edilməmiş maliyyələrdə ifadə olunan pul məbləğidir.

Kapitalın təbiətinə dair fikirlər olduqca müxtəlifdir, lakin bunların hamısı bir halda eynidir: kapital gəlir gətirmək qabiliyyətində assosiasiya yaradır.

Beləliklə, keçmiş sovet mühasibat uçotu üçün ənənəvi olan xüsusi və ona bərabərləşdirilmiş vəsait mənbələri kateqoriyasının “xüsusi kapitalla” əvəz edilməklə iqtisadi terminalogiyaya daxil edilməsi bazar təsərrüfatçılıq şəraitində mühasibat uçotunun idarəetmənin tələbatına istiqamətləndirilməsi ilə bağlıdır. Bizim fikrimizcə, baxılan uçot obyektinin müasir traktovkası həm müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin daxili maliyyə mənbələrini sistemləşdirməyə, həm də sahibkarın öhdəliklərini dinamikada əks etdirməyə və dəqiqləşdirməyə daha çox imkan verir.

Bizim rəyimizcə, mühasibat uçotunun obyektini olan xüsusi kapital hüquqi şəxsin iştirakçıların (təsisçilərin) öhdəlik hüquqlarının dəyər ifadəsini əks etdirir. Uçot praktikasında onun həcmi aktivlərlə, yaxud hüquqi şəxsin əmlakının dəyəri ilə onun öhdəlikləri – borclar və qısamüddətli öhdəliklər üzrə kreditor borcları məbləği arasındakı fərq kimi təyin etmək lazımdır. Bir sıra alimlərin tədqiqatlarında mühasibat balans məlumatları üzrə xüsusi kapitalın hesablaşma həcmi “müəssisənin xalis əmlakı” adı almışdır.

Biz hesab edirik ki, müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi hesab olunan səhmdar cəmiyyətinin xüsusi kapitalının həcmi formalaşması iki dövrü məsləhət görür. Səhmdar cəmiyyətin yaradılması prosesində səhmləri abunə yazma və səhm sahibləri tərəfindən onların tədricən ödənilməsi yolu ilə nizamnamə kapitalı formalaşır. Müəssisə fəaliyyətə başlayanadək ancaq nizamnamə kapitalının ödənilən həcmi real işlədilmiş ilk investisiya edilmiş uçot terminologiyasında səhmdar kapitalı kimi təyin edilən xüsusi kapitalı göstərir.

Səhmdar cəmiyyətin müvəffəqiyyətli nizamnamə fəaliyyəti gedişatında mənfəət yaranan andan yığılan, dividendlər ödənildikdən sonra müəssisənin sərəncamında saxlanılan və onun əmək kollektivi üzvlərinin istehlakına istifadə olunan mənfəət xüsusi kapitalın artımıdır.

Səhmdar cəmiyyətinin xüsusi kapitalının artımında müəssisə fəaliyyətindən asılı olmayan mənbələrə nizamnamə kapitalını yaxud əlavə kapitalı artırmaq məqsədi ilə təsisçilər tərəfindən əlavə ödənilən haqları, habelə kənar kommersiya təşkilatlarından əvəzsiz alınan məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitini aid etmək olar.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətdə olan müəssisələrin praktikasında xüsusi kapital beynəlxalq və milli standartlara uyğun olaraq sahibkar tərəfindən biznesə investisiya edilən resurs, həmçinin müəssisə yaradılan andan yığılan mənfəət kimi qəbul edilir.

Korporasiyalar üçün xüsusi kapital qoyulmuş kapitaldan (**contributed capital**) və bölüşdürülməmiş yığılan mənfəətdən (**retained earnings**) ibarətdir. Xüsusi kapitalın formalaşması qaydası milli qanunvericilik aktları və təsisədiçi sənədlərdə tənzimlənir, onun təşkili bazasına uyğun müəssisənin təşkilati-hüquqi forması ilə təyin edilir və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti dövryyəsinə cəlb edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotunda əks etdirilən kapitalın miqdarı satış halında qiymətləndirmədə müəssisənin dəyərinə uyğun olmamalıdır. Müəssisənin satış qiyməti hərəkətdə olmayan əmlak bazarında fəaliyyətdə olan çoxlu sayda obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında təyin edilir.

Səhmlərin bazar dəyərinin mütəmadi olaraq enib-qalxması kapitalın uçot həcmnin və fond bazarında bu müəssisənin səhmlərinin məcmu dəyərinin bərabər olmaması ilə izah olunur.

Həqiqətən mövcud olan hadisələrə əsaslanan mühasibdən fərqli olaraq, iqtisadçı kapitala hələ gələcəkdə gözlənilən iqtisadi gəlirlərin mənbəyi olan aktivlərin məcmuu, həm də bu aktivlərdən irəli gələn gələcək gəlirlər axınının

cari diskontlaşdırılmış dəyəri kimi baxır. Şübhə yoxdur ki, maliyyə hesabatından istifadə edənlər perspektivdə qiymətləndirmə həcmlərinə əsaslanan proqnoz qiymətləndirməyə üstünlük verir (həmin dövrdə bu cür qiymətləndirmə şübhəli və çətin yoxlamalı olmasına baxmayaraq) hal-hazırda xarici mühasiblərin, iqtisadçıların arasında ümumi iqtisadi konsepsiyaya yaxınlaşmaq səyi artmaqdadır. Bu konsepsiyada aktivlər müəssisə tərəfindən nəzarət yetirilən və onların keçmiş fəaliyyətləri nəticəsində onlar tərəfindən yığılan, ehtimal olunan gələcək fayda kimi təyin edilir.

Kapital konsepsiyasının tədrici inkişafında əsas anların təhlili belə nəticə çıxartmağa imkan verir ki, xüsusi kapitala özünün iqtisadi məzmununa, formalaşması və istifadə prinsiplərinə görə fərqlənən maliyyə resursları mənbələri daxil edilir. Mühasibat uçotunun ümumi iqtisadi elmi fənlər səviyyəsində olması üçün predmetin nəzəriyyəsi və metodologiyasının təkmilləşdirilməsinin perspektiv qərarların axtarılması üçün onun xüsusi kateqoriyası və prinsiplərini tədqiq etmək lazımdır.

1.2. Müəssisəsinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi şəraitində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının iqtisadi təbiəti

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin bərpa olunması şəraitində müəssisənin xüsusi kapitalının mahiyyətinin konseptual anlayışı müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin əvvəllər qəbul edilmiş uçot metodikasını köklü sürətdə dəyişir.

Kapitalın yaranması və artımının uçotunun aparılması və təşkili problemləri fəaliyyətləri təşkilati-hüquqi formalarda olan səhmdar cəmiyyətləri üçün daha aktualdır. Mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə dünya praktikasında daha effektiv yayılmış və Azərbaycan üçün perspektivli hesab edilən səhmdar formalı

birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinə üstünlük verilir. Bu formanın başqalarından üstünlüyü hüquqi və fiziki şəxslərin sərbəst maliyyə resurslarının cəlb edilməsi imkanlarıdır. Bu şərtlə ki, səhmdarlar onlara məxsus olan səhmlərin dəyəri həddində cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı olan öhdəliklərə və zərər risklərinə cavab vermədən xüsusi kapitalın formalaşması baş versin.

Səhmdar cəmiyyəti nizamnamə kapitalı müəyyən miqdarda səhmlərə bölünən təsərrüfat cəmiyyəti kimi tanınılır (mad.41. M.M). Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq səhmdar cəmiyyəti formasında kommersiya təşkilatı sahibkarlıq fəaliyyəti üçün istifadə olunan əmlak kompleksi şəklində mülki hüququ obyektidir (mad.111. M.M.). Səhmlərə sahib olmaqla onu saxlayanlar əmlak və şəxsi sxem-konspektdə ümumiləşdirilmiş müəyyən hüquq və öhdəliklərlə bağlı olurlar.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 1 yanvar 2011-ci il tarixə məlumatlarına görə Azərbaycanda 1000-dən çox açıq tipli səhmdar cəmiyyəti qeydiyyatdan keçmişdir. Azərbaycan emitentlərinin çoxu (52%) özəlləşdirilmiş müəssisələrdir. Həm “yeni” səhmdar cəmiyyətlərinin və həm də müəssisələrin özəlləşdirilməsi yolu ilə yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin emission fəallığına dair məlumatlar 1.3-cü cədvəldə verilir. Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, yeni və özəlləşdirilmiş müəssisələr miqdarının nisbəti regionlar üzrə kəskin sürətdə fərqlənir. Daha çox miqdarda korporativ qiymətli kağızlar buraxılışı Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində qeydə alınmışdır. Səhmdar cəmiyyətlərinin 40%-ə qədəri sənayeyə aiddir ki, bunların da yarısından çoxunu neft-kimya, neft maşınqayırma, maşınqayırma və yeyinti sənaye müəssisələri təşkil edir.

Müasir mərhələdə Azərbaycanda emission fəaliyyətinin inkişafının xüsusiyyətləri içərisində vətən korporasiyaların səhmlərinin kütləvi sürətdə yerləşdirilməsini, həm də fond bazarının struktur dəyişməsinə ayırmaq lazımdır. Likvid qiymətli kağızların strukturunda sənaye müəssisələrin səhmlərinin payı

artır. Azərbaycanda fond bazarının inkişafının yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətləri, mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə güclənmə meylini ifadə edir.

Cədvəl 1.3.

Azərbaycanda açıq tipli səhmdar cəmiyyətləri (1.01.2010-ci ildə)

	Özəlləşdirilən müəssisələr üzrə açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərinin miqdarı	“Yeni” yaradılan açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərinin miqdarı
Azərbaycan Respublikası üzrə cəmi	970	61
O cümlədən, Bakı şəhəri	617	27
Gəncə şəhəri	29	6
Sumqayıt şəhəri	19	5
Əli Bayramlı şəhəri	17	4

Bizim fikrimizcə, paradoksal situasiya alınıb. Belə ki, ölkənin iqtisadiyyatında həlledici rol oynayan yüzrlərlə təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti lazımi dərəcədə informasiya ilə təmin olunmamışdır. Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalın uçotu metodologiyasının sistemli yanaşmanın olmaması həmin idarəetmə sahəsində obyektivlik dərəcəsini və informasiya təminatının tamlığı dərəcəsini irəlicədən müəyyən edir.

Qüvvədə olan mühasibat uçotu metodologiyasına görə vətən müəssisəsinin xüsusi kapitalı səhmdar cəmiyyətin sahibkarlarının ilkin avans kapitalından və müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində yığılan bölüşdürülməmiş mənfəətindən ibarətdir. Birinci hissəyə nizamnamə kapitalı və ilkin emissiyanın gedişatında səhmlərin nominal qiymətdən yuxarı qiymətlə satışından yaranan emission gəliri (səhmlərə mükafat) aiddir. Bölüşdürülməmiş mənfəət – vergilər və dividendlər ödənildikdən sonra, gələcəkdə müəssisənin nizamnamə fəaliyyətinə

investisiya etmək məqsədi ilə səhmdar cəmiyyətinin sərəncamında qalan xalis gəlirdir.

Beynəlxalq uçot standartlarına görə korporasiya sahiblərinin xüsusi kapitalı səhmdar kapitalı (stokholders' equitu) adlanır. Korporasiyalarda səhmdar kapital balansda iki tərkib hissəyə bölünür: avans edilmiş kapital (contributed capital) və reinvestisiya edilmiş (bölüşdürülməmiş) mənfəət (retained earnings). Bəzi iqtisadçılar özlərinin tədris vəsaitlərində səhmdarlar tərəfindən korporasiyaya qoyulan məbləğləri avans edilmiş kapital kimi qəbul edirlər. Reinvestisiya edilmiş mənfəət – kommersiya fəaliyyətinin aparılmasından alınan mənfəətin bir hissəsidir ki, bu da yenidən biznesə qoyulur və səhmdarlar arasında bölüşdürülmür.

Korporasiyanın bütün səhmdarlarının ümumi maraqlarını təmin edən xüsusi kapital qanunvericiliyə və uçot əlamətlərinə görə üç kateqoriyaya bölünür: səhmlər (capital stok), artıq qalan kapital (capital surplus), bölüşdürmək üçün alınan mənfəət (accumulated retained earnings). Artıq qalan kapitalın ayrıca maddəyə ayrılması maliyyə hesabatlarını nəşr edən istifadəçilərə təhlil aparılan müəssisədə səhmlərin məzənnə və nominal dəyərləri arasındakı fərqi təyin etməyə imkan verir.

Adi və imtiyazlı səhmlər bütövlükdə korporasiyanın səhmdar kapitalını təşkil edir. O, buraxılmış, dövriyyədə olan və nizamnamə kapitallarına bölünür.

Nizamnamə kapitalı – korporasiyanın nizamnaməsində nəzərdə tutulan adi və imtiyazlı (preferensial) səhmlərin buraxa biləcəyi maksimumudur. Adətən gələcəkdə yeni emissiyalar yolu ilə vəsait almaq məqsədilə nizamnamədə nəzərdə tutulduğundan az səhmlər buraxılır.

Korporasiya təsisədiçi sənədlərdə müvafiq dəyişikliklər edildikdən sonra nizamnamə kapitalının həcmi dəyişdirə bilər. Son illərdə nizamnamə səhmlərinin sayını onların nominal dəyərləri üzrə nizamnaməyə əsasən ümumiyyətlə göstərməmək meylləri nəzərə çarpır. Buraxılan kapital nizamnamə kapitalının ödənilən hissəsini özündə əks etdirir. Korporasiya təsisədiçi sənədlərdə

buraxılması nəzərdə tutulan bütün səhmləri dərhal satmaya da bilər. Buraxılan səhmlərdən sahiblərin əlində qalan səhmlər dövriyyədə olan səhmlər adlanır. Korporasiyanın dövriyyədə olan səhmlərin azaldılmasına nail olması üçün səhmlərin bir hissəsini yaxud hamısını almaq hüququ vardır. Alış üzrə əməliyyatlar aparılmayan halda buraxılan səhmlərin sayı dövriyyədə olan səhmlərin sayına bərabər olur.

1 yanvar 1987-ci ildə təsdiq edilmiş “Maliyyə hesabatlarında açıqlanması nəzərdə tutulan” 5№-li beynəlxalq uçot standartına (las 5 “Information to be Disclosed in Financial statements”) görə maliyyə hesabatının “səhmdar kapital” bölməsində aşağıdakı məlumatların hərtərəfli açıqlanması nəzərdə tutulur:

a) hər bir növdə səhmdar kapital (share kapital) üzrə

- buraxılmağa razılıq verilmiş, buraxılmış səhmlərin miqdarı və dəyəri, o cümlədən emitent korporasiya (treasure stoks) tərəfindən buraxılmış və təzədən alınmış;

- səhmdar kapitalın ödənilməmiş hissəsi;

- hər bir səhmin paritet yaxud qanunda müəyyən edilmiş dəyəri;

- dövr ərzində səhmdar kapitalın hesablarda hərəkəti;

- dividendlərin bölüşdürülməsi və ödənilməsinə aid hüquq, imtiyaz və məhdudiyyətlər;

- imtiyazlı səhmlər üzrə kumulyativ vaxtı keçmiş dividendlər;

- təkrar əldə edilən səhmlər;

- gələcəkdə opsiyalarda və müqavilələrdə satış barədə şərtləri və məbləği göstərilməklə buraxılması üçün ehtiyatlandırılmış səhmlər;

b) dövr ərzində hərəkətə daxil edilən və bölüşdürülməsində istənilən məhdudiyyətləri olan xüsusi kapitalın digər hissəsi:

- paritetdən yuxarı ödənilən kapital (səhmdər mükafat);

- yenidən qiymətləndirmənin nəticələri üzrə müsbət fərq;

- ehtiyatlar;
- bölüşdürülməmiş mənfəət.

Xüsusi kapitalın bazar anlayışı müəssisənin əsas kapitalına ancaq vəsaitin yaradılması və maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi yox, daha çox sahibkarlar qarşısında öhdəlik kimi baxmağa imkan verdi. Vəsaitin xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərə başqa sözlə desək, subyektlər üzrə öhdəliklərə dəqiq bölgüsü sahibkarlar yaxud üçüncü şəxslər (kreditörlər və digər) qarşısında bölgüsü səhmdar cəmiyyətin öhdəliklərinin ödənilməsi müddətlərinin təyin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərdən fərqli olaraq sahibkarlar qarşısında öhdəliklər balansın passivinin birinci bölməsinin daimi hissəsini, təsərrüfat subyektinin təsərrüfat fəaliyyəti zamanı qaytarılmayan hissəsini göstərir. Ancaq səhmdar cəmiyyəti ləğv edilən halda, kreditörlerin tələbləri tamamilə təmin edildikdən sonra müəssisənin xüsusi aktivlərinin qalan hissəsi (səhmlər) səhmdar cəmiyyətin nizamnaməsində müəyyən edilmiş qaydada sahibkarlar (sahiblər) arasında bölüşdürülür.

Nizamnamə kapitalının formalaşması heç zaman təsərrüfatın daxili prosesləri ilə əlaqədar olmamışdır. O, səhmdar cəmiyyətin sonrakı fəaliyyətindən asılı olmur, cəmiyyətin təsisçi sənədlərinə uyğun olaraq ilkin və sonrakı əlavə haqlarının həcmi ilə müəyyən edilir. Bu prosesin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, səhmlərin bölüşdürülməsi və abunə yazılışı gedişatında səhm sahiblərinin hüquqları cəmiyyət qarşısında öhdəlikləri ilə müqayisədə az realizə olunur.

Beləliklə, sahibkarlar qarşısında öhdəliklərin məcmuu sayılan xüsusi kapitalın araşdırılmasında yalnız ödənilən nizamnamə kapitalının həcmindən, daha doğrusu səhmdar kapitalından söhbət getməlidir.

Nizamnamə kapitalının formalaşması prosesi səhm sahiblərinin cəmiyyət qarşısında öhdəliklərin xarakterinə və səhmlərin ödənilməsi faktı üzrə ödənişlərin dinamikasına görə təyin edilir.

Müəssisənin xalis kapitalı – hesabat dövrü ərzində təsərrüfat fəaliyyətinin faktiki nəticələri aşkar edilən anda digər bərabər şərtlərdə effektiv nizamnamə fəaliyyətinin gedişatında cəmiyyətin səhmdar kapitalının artımıdır. Xalis kapitalın tərkibində sonradan kapitallaşdırmaq məqsədi ilə yaradılan əlavə kapitalın və ehtiyat mənfəətin həcmi ayırmaq lazımdır.

Bizim fikrimizcə, uçot praktikasında ehtiyat kapitalı və yığım fondunu səhmdarların ümumi yığıncağının qərarına əsasın yaradılan və səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının ciddi sürətdə çoxaldılması təyin olunan, həmişə özünün abstrak xarakterini saxlayan ehtiyat mənfəəti kimi qəbul etmək lazımdır.

İqtisadi nəzəriyyədə müəssisənin yeni əmlaklarının yaradılmasına faktiki reinvestisiya edilən xalis kapital “kapital ehtiyatları” kimi təyin edilir, vətən uçot praktikasında əlavə kapital kateqoriyası təklif olunur.

Beləliklə, səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalı özünün iqtisadi məzmununa, formalaşması prinsiplərinə və maliyyə resurslarından istifadəyə görə fərqlənən kapitalları özündə birləşdirir. Bunlardan hər birini aşağıdakı istiqamətlər üzrə öyrənmək lazımdır: yaradılmasının məqsədi və səbəbləri; hüquqi əsasları; formalaşdırılmasının və faktiki həcmi aşkar edilməsinin müvəqqəti aspekti; formalaşması mənbələri; təyinatı və istifadə istiqamətləri.

Müəssisədə yeni əmlakın yaradılması məqsədi ilə nizamnamə fəaliyyətinin təşkili və inkişafı bir neçə istiqamətdə təyin edilir. Maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalını ondan istifadəsinin məqsədli təyinatı nöqtəyi nəzərinə belə təsnifləşdirmək olar: istehsal təyinatlı uzunmüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsi; balans zərərlərinin örtülməsi; xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanması.

Xüsusi kapitalın formalaşmasının müxtəlif mənbələri onun strukturunun aşağıdakı şəkildə təsnifləşdirilməsinə imkan verir:

- 1) nizamnamə kapitalı;
- 2) emissiya gəliri;
- 3) kapitallaşdırılmış mənfəət (əlavə kapital);
- 4) ehtiyat kapitalı;
- 5) vergiyə cəlb ediləndə mənfəətdən yaradılan qiymətləndirmə ehtiyatları;
- 6) bölüşdürülməmiş xalis mənfəət yığımı;
- 7) məqsədli maliyyələşdirmə vəsaiti.

Xüsusi kapitalın təsnifatı onun maliyyələşdirilməsi nöqtəyi nəzərinə müəssisə fəaliyyətinin daxili maliyyələşdirilməsi mənbələri sahəsində uçot obyektlərini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Bu təsnifatı əldə rəhbər tutmaqla səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının əlavə mənbələrini aşkar etmək mümkün olur.

Qüvvədə olan normativ qaydalara görə mənfəətin bir hissəsini müəssisənin uçot siyasətinə və səhmdarların ümumi yığıncağının qərarını əsasən cəmiyyət üzvləri tərəfindən sonralar istehlak etmək yaxud səhmdarlar arasında bölüşdürmək məqsədi ilə ehtiyatlandırmaq olar. Bundan əlavə mövcud qanunvericilikdə müəssisənin ümumi mənfəətindən ayırmalar hesabına qiymətləndirmə ehtiyatları yaratmağa icazə verilir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının strateji idarəetmə nöqtəyi nəzərinə müəssisədə mənfəət yaxud yığılan mənfəət hesabına istehlaka istifadə olunmamış və səhmdarlar arasında bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına yaradılan istehlak fondlarının, ehtiyat fondlarının xərclənməmiş hissəsini müvəqqəti olaraq cəmiyyətin xüsusi kapitalına yönəldilən, səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin potensial mənbəyi kimi qəbul etməyə imkan verir.

Nizamnamə kapitalı – səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının ən sabit hissəsidir, gəlir əldə etmək məqsədi ilə müəssisənin nizamnamə fəaliyyətini təmin etmək üçün təsisədiçi sənədlərə uyğun olaraq sahibkarlar tərəfindən ilkin olaraq investisiya edilmiş vəsaitin məcmuudur.

Açıq tipli səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı açıq abunə formasında səhmlərin satışı və digər səhmdarların razılığı olmadan səhmlərin bir əldən başqa ələ keçməsi hesabına formalaşdırılır. Qapalı tipli səhmdar cəmiyyətlərində nizamnamə kapitalı ancaq təsisçilərin haqları hesabına formalaşır və səhmlərin hərəkəti digər səhmdarların çoxunun razılığı ilə həyata keçirilir (nizamnamədə başqa şərt nəzərdə tutulmayan halda).

Nizamnamə kapitalı, hüquqi nöqtəyi nəzərinə bir tərəfdən xüsusi əmlakın həcmi, mülkiyyət hüququnun hüquqi şəxs sayılan müəssisəyə keçməsi; digər tərəfdən bu məbləği investorlar tərəfindən tamamilə ödənildikdən sonra onlar qarşısında öhdəliklərini xarakterizə edir.

Nizamnamə kapitalının həcmi təyin edilməsinə iqtisadi yanaşma faktiki fəaliyyətdə olan nizamnamə kapitalının yaradılması prosesinə nəzarətin zəruriliyini nəzərdə tutur. Çünki maliyyə resurslarının idarəedilməsi nöqtəyi nəzərinə abunə üzrə bölüşdürülən səhmlərin potensial miqdarından bir qədər də çox müəssisə kapitalının real tamamlanması vacibdir.

Bizim fikrimizcə, mühasibat hesabatında təsisçi sənədlərində qeydə alınmış nizamnamə kapitalının həcmi eyni zamanda abunə üzrə təsisçilərin borcunu əks etdirmək məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə səhmlərə abunənin gedişatında və onların faktiki ödənilməsinə operativ nəzarətin və analitik uçotun təşkilinin zəruriliyi ortaya çıxır.

Dövriyyədə olan səhmləri belə qiymətləndirmək olar: emitentin nizamnaməsində əks etdirilmiş nominal dəyəri ilə; səhmdar cəmiyyət qeydə alındıqdan sonra səhmlərin ilkin emissiyası zamanı emission dəyəri ilə; səhmlərin

qiymətli kağızlar bazarında təkrar (ikinci dəfə) yerləşdirilməsi zamanı bazar (məzənnə) dəyəri ilə.

Səhmdar cəmiyyətin fəaliyyəti prosesində səhmdarların ümumi yığıncağının qərarına əsasən səhmlərin nominal dəyərini artırmaq yaxud da əlavə səhmlər buraxma yolu ilə özünün nizamnamə kapitalını artırmağa ixtiyarı vardır.

Təcrübə göstərir ki, köhnə səhmdarların hüquqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə səhmlərin əlavə emissiyasının keçirilməsi haqqında qərar səhmlərin yerləşdirilməsi planına baxıldıqdan və müstəqil auditorun rəyinə əsasən direktorlar şurası tərəfindən onun zəruriliyi iqtisadi cəhətdən əsaslandırıldıqdan sonra səhmdarların ümumi yığıncağında qəbul edilir.

Səhmlərin əlavə emissiyası müəssisələr üçün maliyyə resurslarının cəlb edilməsində ən əlverişli üsullardan biridir. Kreditləşmədən fərqli olaraq təkrar emissiyalar cəlb edilmiş vəsaitlərin və kredit üzrə faizlərin qaytarılmasında müəssisələrə sərt müddətlər təyin edilmir. Hal-hazırda Azərbaycanda keçmiş dövlət müəssisələri bazasında 970-dən çox səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır, bunların arasında ancaq 950-yə qədər iri müəssisəni səhmlərinin təkrar buraxılışı imkanı olan potensial emitent hesab etmək olar.

Müvafiq məbləğləri iştirakçılara ödəməklə yaxud da vəsaitdən başqa ehtiyaclara istifadə etməklə nizamnamə kapitalının azalması haqqında məsələ böyük maraq doğurur. Bu, üçüncü şəxslərin maraqlarını xeyli çətinləşdirə bilər. Səhmdar cəmiyyətləri haqqında qanunvericilikdə belə əməliyyatların aparılması qaydası haqqında, həm də bu və ya digər qadağan haqqında bilavasitə göstəriş yoxdur. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə görə ikinci və bundan sonra gələn hər bir maliyyə ilinin sonunda cəmiyyətin təmiz aktivlərinin dəyəri nizamnamə kapitalında az ola bilər, cəmiyyət özünün nizamnamə kapitalının azaldılmasını təyin edilmiş qaydada elan etməyə və qeydə almağa borcludur (Azərbaycan Respublikasının MM, mad.51).

Nizamnamə kapitalının azaldılmasını aşağıdakı yollarla həyata keçirtmək olar: səhmlərin nominal dəyərinin azaldılması; səhmlərin ümumi miqdarının azaldılması məqsədilə onların bir qisminin alınması. Bizim fikrimizcə, bu cür azaltma ancaq nizamnamə kapitalının azaldılmasının məqsədəuyğunluğunu dövlət orqanları qarşısında iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaqla müəssisə kreditorlarının maraqlarının gözlənilməsinə təminat şəraitində mümkündür.

Baxdığımız halların hər birində səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalını korrekte etmək üçün ancaq hüquqi cəhətdən düzgün rəsmiyyətə salınmış və qüvvəyə minmiş təsis sənədlərində edilən düzəlişlər ola bilər.

Mənfəət anlayışının məzmununa müasir yanaşmaları təhlil etməklə qeyd etmək istərdik ki, əksər iqtisadçılar mənfəətin iki səviyyədə tədqiq edilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər: mikroiktisadi (müəssisə səviyyəsində) və makroiqtisadi (milli iqtisadiyyat səviyyəsində). Bundan əlavə izlənilən məqsədlərdən asılı olaraq faktiki əldə olunan mənfəətin kalkulyasiyasına və fəaliyyətdən yaxud kompaniyanın digər əməliyyatlarından gözlənilən gəlirin təyin edilməsində mühasibat yanaşmaları fərqlənir.

Mühasibat uçotu nöqtəyi nəzərinə mənfəətə hesabat dövrü ərzində müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi kimi baxılır və dövrün əvvəlinə və axırına xalis aktivlərin dəyərində olan fərq kimi təqdim edilir.

Hal-hazırda qüvvədə olan qanunvericilikdə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri üzrə mənfəətdən büdcəyə hesablanan tədiyyələri ödədikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdən istədikləri kimi istifadə etmək hüququ verilir. Səhmdar cəmiyyətlərində bundan əlavə dividendlərin hesablanması və ödənilməsi üzrə səhmdarlar qarşısında öhdəliklər də mövcuddur.

Səhmdar cəmiyyətin hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəətinin xüsusi kapitalının həqiqi hissəsi səhmdarların ümumi yığıncağının qərarına əsasən mühasibat balansına reformasiya edildikdən sonra müəyyən edilə bilər. Söhbət

hesabat ili ərzində akkumulyasiya edilən və ciddi məqsədli istifadə xarakteri daşıyan – müəssisənin istehsal fəaliyyətinin reinvestləşdirilməsi üçün təyin olunan, səhmdar cəmiyyətin xalis mənfəətinin bir hissəsi haqqında gedir. Özünün iqtisadi məzmununa görə söhbət bir tərəfdən müəssisənin xüsusi kapitalının sabit, uzunmüddət istifadədə olan əlavə kapitalından, digər tərəfdən – hesabat dövrü ərzində müəssisənin səmərəli fəaliyyəti nəticəsində alınan və onun aktivlərində yerləşdirilən, yəni gözlənilən gəliri almaq məqsədi ilə müəssisənin istehsal sferasının daha da inkişaf etdirilməsinə yönəldilən məcmu vəsaitdən gedir.

Müşahidə edən səhmdarların sübutları nöqteyi nəzərinə onların kapitalının dəyərinin artımı adətən birdəfəlik alınan dividendlərlə müqayisədə həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Səhmdarlar vergiləri ödədikdən sonra qalan bütün mənfəəti gələcəkdə özünüməliyyələşdirmə məqsədilə ehtiyata yönəltmək üçün dividendlərin ödənilməsindən imtina edilən halda ağıllı dividend siyasətini seçən zaman iqtisadi əsaslandırma situasiyası mümkündür.

Səhmdarların investisiya qərarlarının effektivliyinin bu qaydada qiymətləndirilməsi aşağı inflyasiya templəri şəraitində bazar infrastrukturunu yüksək inkişafa malik olan ölkələrdə geniş yayılmışdır. Bundan əlavə kompaniya əmlakının real artımının qiymətləndirilməsinin bu üsulundan istifadə müəssisə balansının bu maddəsində reinvestləşdirməyə yönəldilən xalis mənfəətin həcmi haqqında yekun nəticə olmadığına görə çətin olur. Bu səbəblə həmin metodla qiymətləndirmənin ABŞ-da geniş yayılması, onun tətbiqinin çətinlikləri isə Fransada müşahidə olunur.

Bununla belə yüksək dividendlərin ödənilməsindən imtina etmə siyasəti zamanı səhmdarların xüsusi kapitalın artımına vəsaitlərin yerləşməsi üzrə özünüməliyyələşdirmə alternativ variantı da vardır. Öz növbəsində firmada xüsusi vəsaitin mövcudluğu, xüsusilə də istehsal sferasının genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi zamanı, onların yerləşdirilməsi və istifadəsi imkanlarını inkar

etmir. Buna baxmayaraq, vəsaitdən firmadan kənarda digər şirkətlərdə, banklarda və yüksək faizlərlə istifadənin daha mənfəətli variantları olan halda şirkətdə hər hansı bir investisiyanın onun xüsusi vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi sərfəli olmur. İnvestisiya layihələrinin aktuallaşdırma normasına uyğun (vaxt amili üzrə diskontlaşdırma) qiymətləndirilməsi və təhlili amerikanın aparıcı korporasiyalarında geniş yayılmışdır ki, bu da onların kapitallarının manevr etməsini gücləndirdi və qeyri-effektli kapital qoyuluşlarının aparılması riskini azaltmışdır.

Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının yerləşdirilməsi haqqında qərarın seçiminin düzgünlüyü iqtisadi hesablamaların alternativ variantlarının dəqiqliyi, firmanın işlərinin faktiki vəziyyəti haqqında rahatca təqdim olunan informasiyaların dürüstlüyü bazasında təyin edilir. Bu cür informasiya sisteminin formalaşması uçot metodikasında qüvvədə olan qanunverici aktlarla təyin edilir və mövcud qanunvericilik dairəsində müəssisədə hazırlanan və aparılan uçot siyasəti qaydası ilə dəqiqləşdirilir.

Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalı formalaşması informasiyalarının və onun artımından istifadə prinsiplərinin həllinə xüsusi yanaşmanı şərh etmək məqsədilə onun formalaşmasının qüvvədə olan metodologiyasına tənqidi yanaşmaq və onun təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər vermək məqsəduyğundur. Məlumdur ki, səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının artırılmasının başlıca mənbəyi sonradan kapitallaşdırmaq məqsədilə yığılan müəssisə mənfəətidir.

Ehtiyatların yaradılmasının bütövlükdə müəssisəyə aid birinci növbəli məqsədi gələcəkdə mümkün olan itkilərə aid riskdən müdafiədir. Keçən dövrə aid müəssisənin itkilərini örtmək və əlverişli iş şəraiti olmayan illərdə kifayət qədər yüksək dividendləri saxlamaq üçün səhmdarların yığıncağının qərarına əsasən ehtiyat kapitalı formalaşdırılır. Qüvvədə olan “Səhmdar cəmiyyəti haqqında qaydalar”a uyğun olaraq səhmdar cəmiyyəti özünün nizamnamə kapitalının 10%-

ndən az olmayan miqdarda xalis mənfəətdən ayırmalar hesabına ehtiyat kapitalı yaradır. Bundan əlavə səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsi ehtiyat kapitalına cəmiyyətin təsisədiçi sənədlərində göstərilən miqdara çatınca, lakin nizamnamə kapitalının 25%-dən çox olmamaqla müstəqil surətdə təyin edilən faizdə ehtiyatlandırılır. Bu halda Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən ehtiyat kapitalına ayırmalar vergitutulan mənfəətin 50%-i səviyyəsində məhdudlaşdırılır. Bu fondun vəsaitindən ancaq keçən ilin itkilərinin örtülməsinə istifadə etməyə icazə verilir.

Bizim fikrimizcə, səhmdar cəmiyyətin ehtiyat fondundan istifadənin ciddi xarakteri təsisədiçi sənədlərdə nəzərdə tutulan qaydalara və qəbul olunmuş uçot siyasəti əsasında müəyyən edilir. Hazırda bu ehtiyat kapitalı aşağıdakı istiqamətlərə xərclənə bilər: səhmdar cəmiyyətinin yaxud onun filiallarının, həmçinin əvəzetmə imkanları olmayan törəmə cəmiyyətlərin balans zərərlərinin örtülməsinə; hesabat ilində alınan mənfəət çatışmadıqda imtiyazlı səhmlər üzrə faizlərin ödənilməsinə; mənfəət və fondların vəsaiti çatışmadığı halda səhmdar cəmiyyəti tərəfindən buraxılan istiqrazlar üzrə faizlərin ödənilməsinə; müvəqqəti maliyyə çətinlikləri ilə üzləşən filialların, törəmə cəmiyyətlərinin bir ilədək müddətə qaytarılan ssudalarının verilməsi üçün, bu şərtlə ki, həmin maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması üzrə onların hazırladığı tədbirlər təqdim edilmiş olsun.

Biz vergi və səhmdar qanunvericiliklərinə əks çıxmadan keçmiş illərin balans itkilərini örtmək məqsədi ilə ümumi mənfəətdən vəsait ayırmaları yolu ilə ehtiyat kapitalının formalaşdırılmasını məqsədəuyğun hesab edirik. Cəmiyyətin nizamnaməsində nəzərdə tutulan digər məqsədlərə müəssisənin xalis mənfəət yığımı hesabına formalaşdırılmış ehtiyat fondunun vəsaitini xərcləmək olar ki, bu da müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində həmin

ehtiyatlardan məqsədli xarakterinə istifadə edilməsinə nəzarət məqsədi ilə yığılan mənfəət vəsaiti haqqında informasiyaları sistemləşdirməyə imkan verir.

Səhmdarların ümumi yığıncağı adi və imtiyazlı səhmlər üzrə dividendlərin ödənilməsinə yönəldilən ehtiyat fonduna ayırmalar edildikdən sonra xalis mənfəətin həcmi təyin edir. Səhmdar cəmiyyətin bölüşdürülməmiş mənfəətinin qalan hissəsi səhmdarların qərarı ilə xüsusi istehsal sferasının, sosial infrastrukturun inkişafına yaxud əmək kollektivi üzvlərinin maddi maraqlarını yüksəltmək üçün (sosial inkişaf ehtiyacları və maddi mükafatlar) bilavasitə istehlaka yönəldilir.

Yığım fondlarına səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının müəssisənin əmlak vəziyyətinin artımını təmin etmək və maliyyələşdirmək məqsədi ilə xalis mənfəəti və təsisçilərin məqsədli ödəmələrini toplayan sabit hissəsi kimi baxmaq lazımdır.

Səhmdar cəmiyyətinin xalis əmlakının yaradılması mənbələrinin mahiyyəti məsələsinə tənqidi yanaşmanın nəticəsi olaraq təklif edirik ki, uçot praktikasında istehsal fəaliyyətinin və sosial sferanın əlavə kapitalı və səhmdar kapital bölgüsündə müəssisənin real əmlakına kapital haqqında reinvestisiya edilmiş xüsusi kapital haqqında informasiyaları formalaşdırmaq lazımdır.

Xüsusi kapitalın müəssisədə yeni əmlakın yaradılması prosesinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi nöqtəyi nəzərinə təsnifatı səhmdarlar tərəfindən ilkin olaraq investisiya edilmiş kapitalın həcmi və cəmiyyətin müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin gedişatında yığılan yeni əmlakda real olaraq öz əksini tapan kapitalın artımının həcmi təyin etməyə imkan verir.

İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətində müəssisənin aktivlərinin funksional rolu istehsalın sosial sferaların inkişafı üzrə əlavə kapitalın differensiallaşdırılmış uçotunun zəruriliyini tələb edir.

Uçot obyektləri arasında sosial sferalar fondu sosial sferalara aid əsas vəsaitlərin və qurtarmamış tikintinin qiymətlərinin artması məbləğlərini əks et-

dirmək üçün nəzərdə tutulur. Daha sonralar milli uçotun metodologiyasının inkişafı gedişatında bu fondun məzmunu və təyinatı ancaq qeyri-istehsal təyinatlı əmlak hissəsində əlavə kapitala oxşar oldu. Buna görə də əlavə kapitalın sosial təyinatlı hissəsinin artımında əlavə kapitalın yuxarıda sadalanan istiqamətlər üzrə formalaşmasını sosial sferaların əlavə kapitalı kimi təyin etmək məqsədəuyğundur (onun tərkibində qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulan məhdudlaşdırma-ları təyin edilmiş yaxud xüsusi özəlləşdirmə rejimi qoyulmuş obyektlərin əlavə bərpa dəyərini əks etdirməklə).

Büdcədən maliyyələşdirmə və sahə yaxud sahələrarası fondlardan məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitləri qaytarmamaq şərtlə verilir və səhmdar cəmiyyətində yeni əmlakların yaradılmasına ciddi məqsədli xarakter daşıyır. Belə vəsaitə xüsusi vəsaitə bərabər tutulan maliyyələşdirmənin xarici vəsait mənbəyi kimi baxılır.

Beləliklə, bazar elementlərinin inkişafı şəraitində müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə təminatının mənbələri tərkibində təsərrüfatçılığın keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Yenidən iqtisadi terminologiyaya daxil olan, ənənəvi “müəssisənin xüsusi vəsait mənbələri”ni əvəz edən “xüsusi kapital” anlayışı müəssisə fəaliyyətinin daxili maliyyələşdirmə mənbələrini təsərrüfat dövryyəsinə xaricdən cəlb edilən vəsait mənbələrindən ayırmağa imkan verdi.

Xüsusi kapitalın iqtisadi mahiyyətinin açıqlanması və onun tərkib hissələrinin təsnifləşdirilməsi mühasibat uçotu və nəzarətin obyektlərini kapitalın hüquqi və iqtisadi xarakterinə uyğun təyin etməyə və sxem şəklində təqdim etməyə imkan verdi.

Təqdim olunan uçot obyektlərinin məcmuu lazım olan, etibarlı, dəqiq və kifayət qədər səhmdar cəmiyyətinin xüsusi kapitalını onun yaradılması mənbələrini və məqsədli istifadə istiqamətləri haqqında informasiyaların formalaşmasını təmin edir. Bizim fikrimizcə, uçot obyektləri içərisində aşağıdakıları ayırmaq lazımdır:

- nizamnamə kapitalı;

- istehsal təyinatlı əlavə kapital;
- sosial sferaların əlavə kapitalı;
- gələcək dövrlərdə kapitallaşdırmaq məqsədi ilə yığılan mənfəət;
- ehtiyat kapitalı, mənfəət ehtiyatı kimi;
- dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar fondlardan uzunmüddətli qoyuluşların maliyyələşdirilməsi üçün alınan məqsədli təyinatlı vəsait.

Müvafiq hesabları və subhesabları ayırmaqla xüsusi kapitalın mühasibat uçotunun sistemli təşkili xüsusi kapitalın strukturu haqqında informasiyaları qaydaya salmağa, balansın birinci bölməsinin maddələrinin məzmununu qüvvədə olan uçot siyasətinə uyğun unifikasiya etməyə imkan verir ki, bu da informasiyalardan istifadə edənlərə xüsusi kapitalın hərəkəti haqqında, digər müəssisələrin məlumatları ilə müqayisəyə gələn informasiyaları açıqlamağa imkan verir.

FƏSİL II: SƏHMDAR CƏMİYYƏTİN XÜSUSİ KAPİTALININ UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Müəssisələrin idarə edilməsi şəraitində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşmasının uçotu

Səhmdar kapital – ilk başlanğıcda avans edilən kapital; əlavə kapital – nizamnamə fəaliyyəti prosesində yeni yaradılan əmlakda faktiki kapitallaşmış vəsait; mənfəət ehtiyatları – sonralar kapitallaşdırmaq məqsədi ilə ehtiyatlandırılmış, lakin hələ istifadə olunmamış vəsait; yeni əmlakın yaradılmasına məqsədli daxilolma və maliyyələşdirilmə vəsaiti hesab olunur.

Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı hüquqi və fiziki şəxslərin (o cümlədən xarici) vəsaitinin könüllü olaraq birləşdirilməsi yolu açıq abunə formasında yaxud təsisçilərin qoyuluşları hesabına kapitalı daha da artırmaq məqsədi ilə səhmlərin buraxılışı və satışı yolu ilə formalaşdırılır. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının uçotu metodikasını təyin etmək üçün onun formalaşmasının hüquqi cəhəti böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nizamnamə kapitalı bir tərəfdən müəyyən həcmdə xüsusişdirilmiş, mülkiyyət hüququ tam həcmdə cəmiyyətə keçən əmlakın yaradılması mənbəyi, digər tərəfdən səhmdar kapitala cəmiyyəti təşkil edən zaman səhmlərin sahibləri tərəfindən investisiya edilmiş əmlak dəyərlilərin ilk dəyəri həcmində müəssisənin öhdəlikləri kimi və müəssisə fəaliyyəti prosesi ilə əlaqədar olmayan sonralar ödənilən haqlar kimi baxmaq lazımdır.

Səhmdar kapitalın mahiyyətinin anlamasına hüquqi baxış səhmdar cəmiyyətləri üçün xarakterik olan uçotun xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Mühasibat uçotunda qəbul edilən və maliyyə hesabatında konstant (dəyişilməz) kimi əks etdirilən nizamnamə kapitalının həcmi müəssisənin təsis sənədlərinə

uyğun olmalıdır. Müəssisənin cari fəaliyyətində yaradılan səhmdar cəmiyyətinin ilkin avans edilmiş nizamnamə kapitalının həcminə heç cürə toxunmayan, hər hansı vəsait mənbələri ancaq kapitalın artımını göstərir. Sonuncunun korrekte edilməsinə ancaq qanunvericilikdə yaxud təsisədiçi sənədlərdə nəzərdə tutulan hallarda və qaydada yol verilir.

Səhmdar kapitalın uçotu metodikasının digər xüsusiyyəti onun uçotda əks etdirilən həcmnin necə təyin edilməsi ilə bağlıdır.

Uçotda əks etdirilən nizamnamə kapitalını elan edilmiş, abunə edilmiş, ödənilmiş yaxud götürülmüş məbləğdə təqdim etmək olar.

Səhmdar cəmiyyət qeydə alındığı andan maliyyə uçotu sistemində elan edilmiş kapital öz həcminə görə, səhmdar cəmiyyətinin Nizamnaməsində qeydə alınmış, müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin və onun kreditorlar qarşısında öhdəliklərinin təmin edilməsinin ilk mənbəyi kimi ayrılır. Abunə kapitalı abunə aparılmış səhmlərin nominal dəyəri kimi təyin edilir.

Səhmdarlar tərəfindən abunə anında və sonralar verilmiş vəsaitin cəmi ödənilmiş kapitalı təşkil edir. Səhmdar cəmiyyətin əmlakının formalaşması nöqtəyi nəzərinə ödənilmiş kapitalın həcmi müəssisədə aktivlərin əldə edilməsinin həqiqi ilk mənbəyidir. Xarici uçot praktikasında bu həcmə “səhmdar kapital” kimi baxılır.

Müxtəlif xarakteristikalarda səhmlərin buraxılışı birdəfəlik kapitallar qoymaqla müqayisədə səhmdar cəmiyyətin böyük maliyyə gücünü təmin edir. Məhdud məsuliyyətlik prinsipi daha sonralar hər hansı bir məsuliyyət olmadan gəlir alan qoyuluşu təmin edir.

Nizamnamə kapitalı axıradək rəsmiyyətə salınmamış səhmdar cəmiyyəti kreditorlarının hüquqları Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 46-cı maddəsi ilə təmin olunur: “Səhmləri tam həcmdə ödənilməyən səhmdarlar onlara aid səhmlərin dəyərinin ödənilməmiş hissəsi həcmində səhmdar cəmiyyəti

qarşısında birgə məsuliyyət daşıyır. Nizamnamə kapitalını müəyyən müddət ərzində formalaşdırmağa cəmiyyətin təsisçilərini məcbur edən hüquq normalarına bütün nizamnamə kapitalını ödəyənədək müəyyən növlərdə fəaliyyətlərin qadağan edilməsi daxildir: səhmdar cəmiyyətin səhmlərinə açıq abunə edilməsinə qadağan və dividendlərin elan edilməsi və ödənilməsinə qadağan” (maddə 51, bənd 3).

Səhmlərə abunə yazılışı və ödənilməsinin gedişatına sistemli müşahidənin sistemli təşkili prosesində əsas informasiyaları cəmiyyətin təsisəddici sənədlərində göstərilən səhmlərin tipləri (kateqoriyaları) bölgüsündə differensiallaşdırmaq lazımdır. İlk informasiyaların qruplaşdırılması və ümumiləşdirilməsinin digər meyarı həmin cəmiyyətin səhmlərin hər bir sahibi ilə hesablaşmaların uçotunun təşkilinin məcburiliyidir.

Beləliklə, uçot prosesinin dəyişdiyi və müasirliyi səhmdarların hüquqlarının gözlənilməsinə təminatdır.

Cəmiyyəti yaradan anda nizamnamə kapitalı eyni nominal dəyərli, onluqlara bölünən adı səhmlərin razılaşdırılmış miqdarından ibarət ola bilər. Səhmdar imtiyazlı səhmləri buraxa bilər. Səhmdar cəmiyyəti təsis edən zaman səhmdarların reyestrinə cəmiyyətin hər bir təsisçisi və cəmiyyətin təsisəddici sənədlərində göstərilən səhmlərin miqdarı, kateqoriyası (tipləri) haqqında məlumatlar yazılır.

Səhmdarların reyestri - səhmdar cəmiyyəti haqqında vahid icmal məlumatlar sistemidir: Səhmlərin xırdalanması və konsolidasiyası haqqında nizamnamə kapitalının həcmi, miqdarı cəmiyyətin elan etdiyi və dövriyyəyə buraxdığı səhmlərin nominal dəyəri və kateqoriyaları (tipləri) haqqında; dividendlərin ödənilməsi haqqında; səhmlərlə əlaqədar sazişlərin aparılmasını təsdiq edən sənədlər haqqında (sazişlər investisiya vasitələrinin iştirakı olmadan həyata keçirilən halda), habelə digər səhmlərə hüququn alınmasına dair digər əsaslar haqqında və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallarda səhmlərin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan və səhmlərin reyestrini sahibi

tərəfindən həyata keçirilən öhdəliklərinin çətinləşməsi faktları haqqında. Səhmdarların reyestrinin aparılmasını həm kağız aparıcılarda, həm də elektron qeydləri şəklində həyata keçirmək olar.

Adlı qiymətli kağızları sahiblərinin reyestri – emitentin buraxıldığı qiymətli kağızlara qoyulan vəsaitə görə öhdəlik götürən hüquqi və fiziki şəxslərin müəyyən tarixə siyahısıdır. Beləliklə, mülkiyyət hüququ olan şəxslər qiymətli kağızların real sahibləri sayılır. Nominal sahiblər – deponentlər tərəfindən kollektiv mühafizəyə təhvil verilən qiymətli kağızların sertifikatlarını saxlayan depozitariyalardır.

Səhmdarların reyestrinin aparılmasının indiki praktikasının təhlili reyestr sahiblərinin vətənin nümunəvi qiymətli kağızlar bazarının inkişafına həddindən artıq neqativ təsir göstərən sui-istifadə hallarının aşkar edilməsini ifadə etməyə imkan verir. Daha çox yayılmış pozma növü – səhmdarların reyestrə daxil edilməsindən əsassız olaraq imtina edilməsidir.

Emitentin müdiriyyəti üçün sərfəli olmayan səhm sahibləri hesabına səhmdarların siyahısının özbaşına reyestri də dəyişdirilməsi halları da az deyildir.

Digər xarakterik pozuntu qeydə alma üçün həqiqi xərclərdən qat-qat çox olan haqqın alınmasıdır. Bundan əlavə tamahkarlıq məqsədi ilə reyestrin aparılması nəticəsində alınan konfidensial informasiyalardan istifadə halları da qeydə alınmışdır.

Adlı qiymətli kağızlar sahiblərinin reyestri tam və qısa ola bilər. Tam reyestrə adlı qiymətli kağızların bütün real sahibləri və onlara məxsus səhmlər haqqında məlumatlar olur. Qısa reyestrə özlərinə məxsus qiymətli kağızları depozitariyaların kollektiv qorunmasına təhvil verməyən real sahiblər və bu kimi qiymətli kağızlar haqqında habelə bütün nominal sahiblər və bu depozitariyaların kollektiv mühafizəsində olan sertifikatlar (nominal sahiblər) haqqında məlumatlar verilir. Qısa reyestrə özlərinin qiymətli kağızlarını depozitariyalarda açıq saxlamaq üçün verilən real sahiblər haqqında, habelə qiymətli kağızların

sertifikatlarını qorumaq üçün digər depozitariyaları cəlb edən (kollektiv saxlama) depozitariyalar haqqında məlumatlar göstərilmir. Tam reyestr qısa reyestrdə nominal sahiblər haqqında məlumatları real sahiblər haqqında müvafiq məlumatlarla əvəz etmək yolu ilə formalaşdırılır, məcburi qaydada ildə bir dəfə nominal sahiblər tərəfindən yaxud tam həcmdə məlumatları hazırlamaq üçün sorğu üzrə 10 iş günü ərzində təqdim olunan qısa reyestrlərə əsasən formalaşdırılır.

Nizamnamə kapitalının vəsaitinin hərəkətini uçota almaq üçün 301№-li “Ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapitalı” adlı hesab nəzərdə tutulmuşdur. Müəssisə dövlət qeydiyyatından keçən andan başlayaraq səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı təsis sənədlərində elan edilən məbləğdə 301№-li “Ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapitalı” hesabının kreditində əks etdirilir. Qərb ölkələrinin balanslarında səhmlərin bölüşdürülməsinin həqiqi nəticələri aşkar edilənədək yazılmamış səhmlərin nominal dəyəri “Səhmlər” adlı ayrıca hesabda əks etdirilir.

Vətənimizin uçot metodologiyasında belə hesablar yoxdur. Buna görə də yaymaq üçün nəzərdə tutulan lakin hələ sahibkar arasında bölüşdürülməmiş səhmlərin mövcudluğu və hərəkətini uçota almaq üçün biz məsləhət görürük ki, qüvvədə olan mühasibat uçotunun hesablar planı dairəsində 225№-li “Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri” hesabının nəzdində “Ehtiyatda olan səhmlər” adlı subhesab açılsın. Bu subhesab cəmiyyətin yayılmamış, müəssisənin kassasında olan səhmlərin nominal dəyəri ilə mövcudluğu və hərəkəti haqqında informasiyaları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulur.

“Ehtiyat səhmləri” subhesabının saldosa müəssisə aktivlərinin ehtiyat maddəsi kimi baxmaq lazımdır. Onun cari vəziyyətinə nəzarətin təşkili abunə kompaniyası prosesini təhlil etməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq yayılması üçün səhmlərin analitik uçotunu səhmlərin kateqoriyaları (tipləri) üzrə aparmaq məsləhət görülür.

Beləliklə, yeni yaradılan səhmdar cəmiyyətində 225№-li hesabının debeti və 301№-li hesabının krediti üzrə səhmlərin ilkin emissiyasının gedişatında elan edilən nominal dəyəri ilə aparılan yazılışlar səhmdar cəmiyyətin emissiya prospekti ilə elan edilən kapitalın real həcmi əks etdirir.

Səhmlərə abunənin gedişatında səhmdarların reyestrində qeydlərlə yanaşı qeydiyyat jurnalında əks olunan, səhmin sahibi sayılan şəxs üçün ayrıca hesab və həm də nominal sahib kimi ayrıca şəxsi hesab açılır. Səhmdar – sahibkarın səhmindən fərqli olaraq səhmin nominal sahibi, səhmin sahibi olmadan başqa şəxsin tapşırığı ilə öz adından səhm saxlayan şəxs kimi tanınır. Şəxsi hesab fərdi nömrə verilməklə müəyyən tarixə qeydiyyatdan keçmiş şəxs barədə həmin tarixə sahibkar yaxud səhmin nominal sahibləri kimi tanınan şəxslərin müəyyən edilməsi üçün əsas olan məlumatları özündə əks etdirir. Şəxsi hesab, qeydiyyat jurnalı kimi ciddi hesabat sənədlərinə aid edilir. Səhmdar - reyestrin sahibi qeydə alınan şəxs haqqında informasiyanı üç ilədən çox dövrdə saxlamalıdır.

Səhmdar cəmiyyətin aktivləri onlar arasında bölüşdürülən səhmlər və yaymaq üçüq elan edilən ehtiyat səhmləri üzrə səhmdarların borcunun həcmi göstərir. Bundan əlavə səhmlərə abunə yazılışının aparılması prosesində nizamnamə kapitalının elan olunan həcmələrinin və emission gəlirlərin dinamikasına nəzarət yetirilir. Ümumiyyətlə cəmiyyətin yayılmamış səhmləri cəmiyyətin direktorlar şurasının sərəncamında qalır.

Səhmlərin buraxılışı ancaq “blank” və “blanksız” formada həyata keçirilə bilər. Alqı-satqı sazişlərdə və digər qanunvericilikdə yol verilən əsaslar üzrə qiymətli kağızlara hüquq sertifikat verilən anda, ya da – depozitariyalarda saxlanılan qiymətli kağızlar üzrə mədaxil yazılışları həyata keçirilən anda yeni sahibə keçir. Qapalı tipli səhmdar cəmiyyətin səhmdarlarının çoxunun razılığı olmadan bağlanan alqı-satqı sazişi, cəmiyyətin nizamnaməsində başqa hal nəzərdə tutulmayan şəraitdə etibarsız sayıla bilər.

“Səhmdar cəmiyyətlər haqqında Qaydalar”a uyğun olaraq cəmiyyət qeydiyyatdan keçəndən sonra 30 gün ərzində nizamnamə kapitalının azı 50%-i ödənilməlidir. Cəmiyyətin fəaliyyətinin birinci ilində nizamnamə kapitalının ikinci yarısı ödənilməlidir. Təsisçilər təsisəddici sənədlərə uyğun olaraq alınan səhmlər məbləğində maddi əmlaklarını verə bilər. Pul ifadədə manatla ödənilən haqq 221№-li “Kassa” hesabının 222№-li “Bank hesablaşma hesabının” hesabının debetində, binalar, tikililər, avadanlıqlar və digər əsas vəsait obyektləri şəklində ödəmələr – 111№-li “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” hesabının debetində yazmaqla mədaxil edilir. Torpaqlardan, sudan və digər təbii resurslardan, binalardan, tikililərdən, avadanlıqlardan və başqa əmlaklardan istifadə hüququ və intellektual hüquqlar şəklində ödəmələr 101№-li “Qeyri-maddi aktivlər” hesabının debetində əks etdirilir, müxtəlif növlərdə qurulmaq üçün avadanlıqlar şəklində ödəmələr 111-3 №-li “Maşınlar və avadanlıqlar” hesabının debetində əks etdirilir

Qeyd etmək lazımdır ki, nizamnamə kapitalı ancaq pul vəsaitindən yox, həm də digər maddi dəyərlərdən toplanılan halda təsisəddici sənədlərdə sonuncuların qiyməti onların verilməsinədək səhmdarlarda qeydə alınan müvafiq məbləğə uyğun gəlməyə də bilər. Əksər hallarda belə ödəmələrin qiyməti ilk dəyərindən yüksək yaxud aşağı, bir qayda olaraq bazar (birja) qiymətləri səviyyəsinə yaxın olur. Əmlakla ödəmələrin dəyəri cəmiyyətin təsisçilərinin birgə qərarı ilə pulla qiymətləndirilir və nizamnamə kapitalında onların payını təşkil edir.

Bununla belə praktikada təsərrüfat dövriyyəsində müstəsna hüquqların, xüsusilə də özəlləşdirmədə, habelə müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasında hüquqların həyata keçirilməsində mümkün imkanlardan vicdansızcasına istifadə halları olmuşdur. Çox vaxt qüvvədə olan qanunvericiliyin əksinə olaraq pay haqqı kimi verilən müstəsna hüquqlarının ayrı-ayrı vətəndaşların peşə verdişlərinə ya da onların təşkilati və başqa xidməti fəaliyyətinə bərabər tutulmasına yol verildi.

Səhmdar cəmiyyəti təsis sənədlərində konvertləşdirilən valyuta ilə qiymətləndirilən əmlakı, həm də səhmlərin ödənilməsindən daxil olan mədaxil anında Azərbaycan Milli Bankı tərəfindən birja kursu ilə qiymətləndirilən xarici valyutada vəsaiti mədaxil edir.

Səhmdar cəmiyyətin kapitalına qoyuluşlar üzrə hesablaşmaların analitik uçotunun aparılması üçün əsas təsisədiçi sənədlər, səhmdarların reyestri, səhmdarlar tərəfindən borc məbləğlərinin ödənilməsinə dair onların şəxsi hesablarında ödəmələrinin mədaxil edilməsini qeydə alan sənədlər: əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin qəbul-təhvil aktları, mədaxil qaimələri, tədiyyə tapşırıqları, kassa mədaxil orderləri və digər sənədlər ola bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Səhmdarların hüquqlarının təmin edilməsi tədbirləri haqqında” fərmanına uyğun olaraq səhmdar cəmiyyətinin reyestr sahibi səhmdara onun mülkiyyət hüququnu təsdiq edən çıxarış verməlidir. Səhmdarların reyestr sahibi qeydiyyatdan keçmiş şəxsə səhmdarların reyestrindən çıxarış verərkən sərf edilmiş xərclərin faktiki dəyərindən çox olmayan məbləğdə, onun tərtib edilməsi və verilməsi üçün haqq ola bilər.

Hal-hazırkı dövrdə səhmdar kapitalın formalaşması üzrə xərclərin təsnifinə və tərkibinə birmənalı yanaşma yoxdur, bu xərclərin mənbəyi haqqında məsələlər demək olar ki, nəzəri və praktiki həll edilməmişdir. Səhmlərə abunə və onların yayılması üzrə xərcləri səhmdar kapitalın yaranması anından asılı olaraq nizamnamə kapitalının ilkin formalaşması ilə əlaqədar xərclərə və cəmiyyətin sonrakı fəaliyyətinin gedişatında onun dəyişilməsi ilə əlaqədar xərclərə ayırmaq olar. Özünün iqtisadi mahiyyətinə görə birinci qrup xərclərə təşkilati xərclər aid edilir, səhmdar cəmiyyətinin təsis edilməsi üçün spesifik xərclər də bu qrupa aiddir. Beləliklə, ilkin emissiyanın gedişatında səhmlərin buraxılışı və yayılması ilə əlaqədar xərclər (sertifikat blanklarının, səhmlərin əldə edilməsi, banka səhmlərin yayılmasına dövlət tərəfindən vəkil edilmiş təşkilatlara komisiyon mükafatların

verilməsi, qeydiyyat jurnallarının səhmdarların şəxsi hesabları üçün nümunəvi blankların əldə edilməsi, poçta-teleqraf xərcləri və sairə) birinci qrupa aid edilir.

Bununla belə Azərbaycan hökumətinin müvafiq qərarı ilə təyin edilmişdir ki, səhmlərin və digər qiymətli kağızların buraxılışı və yayılması ilə əlaqədar yuxarıda sadalanan qrup xərclər müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət və digər məqsədli daxilolmalar hesabına həyata keçirilsin.

Mühasibat uçotu metodologiyasındakı sonuncu dəyişikliklərdə, həmçinin onun normativ tənzimləmə sistemində fəaliyyətinin gedişatında təsisədi sənədlərin və digər fərmanların yenidən rəsmiyyətə salınması zəruriyyəti ilə əlaqədar müəssisənin xərcləri (müəssisənin genişləndirilməsi, fəaliyyət növlərinin dəyişdirilməsi, vəzifəli şəxslərin imzalarının nümunələrinin təqdim edilməsi, yeni stamplərin, möhürlərin hazırlanması və i.ə.) 721№-li “İnzibati xərclər” hesabının debetində uçota alınan xərclər kimi təyin edilir. (Azərbaycan Respublikasının müəssisə və təşkilatlarının illik mühasibat (maliyyə) hesabatlarının doldurulması barədə təlimatına əsasən).

Bir halda ki, səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin gedişatında nizamnamə kapitalının həcmənin dəyişilməsi ilə əlaqədar hər hansı bir qərar istehsal və idarəetmə zəruriyyətindən irəli gələ bilər və təsisədi sənədlərin mütləq təzədən rəsmiyyətə salınmasını tələb edir, deməli səhmdar cəmiyyətin kapitalının həcmənin dəyişilməsi üzrə xərcləri idarəetmə üzrə sair əlavə xərclərin tərkibində uçota almaq iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış hesab edilə bilər.

Bununla belə, fikrin aydınlığı ancaq açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmiş özəlləşdirilən dövlət yaxud bələdiyyə müəssisələrinə münasibətə aiddir.

Bizim fikrimizcə, səhmdar kapitalın formalaşdırılması və dəyişilməsi xərcləri kommersiya təşkilatının səhmdar formasının xüsusiyyətlərindən asılıdır və səhmdar cəmiyyətinin təsis edilməsi gedişatında və sonralar onun nizamnamə

fəaliyyətində zəruridir. Bununla əlaqədar olaraq bu qrup xərclərin örtülməsi mənbələri aşağıdakılar ola bilər:

- 1) təsisçilərdən məqsədli daxilolmaları
- 2) səhmlərin buraxılması və yayılması ilə əlaqədar xərcləri satışdan kənar xərclər kimi qəbul etmək
- 3) səhmdarların reyestrindən çıxarışların tərtibi və verilməsinə görə və digər mülkiyyət hüququnun rəsmiyyətə salınması ilə əlaqədar olaraq səhmdarlar tərəfindən ödəmələr, satışdan kənar əməliyyatlardan gəlirlər.

Nizamnamə kapitalının formalaşması və həcmnin dəyişilməsi üzrə xərclərin analitik uçotunun səhmlərin növləri (kateqoriyaları) bölgüsündə aparılmasının mümkünlüyü irəli sürülür. (Sonralar dövriyyədə olan 1 səhm hesabı ilə məsrəfləri kalkulyasiya etməklə).

Təqdim olunan səhmlərin buraxılması və yayılması üzrə xərclərin və onların örtülməsi mənbələrinin uçotu sistemi cəmiyyətin menecerlərini səhmlərin gəlirliliyinə və onların yayılması istiqamətlərinə nəzarət üzrə idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün lazım olan və kifayət qədər informasiyalarla təmin edir.

Son illərdə qərbi ölkələrdə “Option” maliyyə-təsərrüfat hesablaşmalar sistemi böyük şöhrət qazanmışdır. Vətən iqtisadi ədəbiyyatlarda ayrı-ayrı partiyalarda səhmlərin güzəştli satışı opsiya adlanır. Lakin beynəlxalq terminologiyaya istinad edərək dəqiqləşdirmək lazımdır ki, Orsion – bir partiya səhmlərin (adətən 100 vahiddən çox) alışı hüququdur. Səhmlərin özlərini yox, ancaq opsiya kontraktı göstərilən müddətdə onların fiksasiya edilmiş qiymətlə əldə edilməsi hüququnu alırlar.

Ölkə müəssisələrinin təcrübəsində opsiya cəmiyyətin müdiriyyəti ilə onun qulluqçuları arasında bir partiya səhmlərin müəyyən güzəştli şərtlərlə müəssisənin işçiləri tərəfindən əldə edilməsi hüquqlarının verilməsi haqqında saziş kimi baxılır. Bu hüquq başlıca olaraq səhmdar cəmiyyətin üzvlərinə pulsuz verilir.

Bir halda bu növdə opsiyon kontraktı razılaşan gündə cari bazar dəyərilə əldə edilməsini (xarici alıcılar üçün də) təmin edir.

Digər hallarda opsiyon müəssisənin qulluqçularına, daha sonralar fiksiya edilmiş qiymətlə əldə etmək hüququ verir. Opsionun sonuncu növündən adətən rəhbər işçiləri təltif etmək yaxud həvəsləndirmək üçün istifadə olunur. Belə səhmlərin cari məzənnəsi yüksələn halda işçi onu fiksiya edilmiş opsiyon qiyməti ilə əldə edib, bazar dəyəri ilə sata bilər ki, bu da əlavə gəlir götürməyə imkan verir. Mühasibat uçotu sistemində faktiki opsiyon ödənişi qiymətli kağızlarla əlaqədar əməliyyatlardan gəlir kimi qəbul edilir və 801№-li hesabın kreditiv ə pul vəsaitini uçota alan hesabların debeti üzrə əks etdirilir.

Qanunvericilikdə adi səhmlərin imtiyazlı səhmlərlə dəyişdirilməsinə yol verilmir. Konvertləşdirmədən fərqli olaraq dəyişdirmə əlavə səhmlərin buraxılmasını nəzərdə tutur.

Səhmdar cəmiyyət – emitent öz səhmlərini bazardan yaxud da səhmdarlardan ala bilər, onları aşağıdakı məqsədlərə subsidiya edə bilər: opsiyon vasitəsi ilə məssisə işçiləri arasında bölüşdürmək üçün səhmlərə malik olmaq; cəmiyyətin səhmləri üçün yararlı konyunkturı müdafiə etmək; dövr edən səhmlərin miqdarını azaltmaq yolu ilə səhmdar cəmiyyətin hər bir səhminə gəliri artırmaq; digər kompaniyalara investisiyaları həyata keçirmək üçün kifayət miqdarda səhmləri toplamaq; səhmlərin nəzarət paketinin bir adamın əlinə keçməsinin qarşısını almaq.

Cəmiyyətin aktivlərinin və xüsusi kapitalının azalması xüsusi səhmlərin əldə edilməsinin nəticəsidir. Satın alınan xüsusi səhmlər vətən səhmdar cəmiyyətlərində bir ilədən müddətə qala bilər, bu cür səhmlər yenidən dövriyyəyə buraxılan anadək onların səs vermə hüququ, üstünlük hüququ, dividendləri almaq hüququ, habelə səhmdar cəmiyyəti ləğv edilən halda onun qalıq dəyərindəki pay almaq hüququ olmur. Beynəlxalq praktikada səhmlər nominal dəyəri ilə yaxud da ondan yüksək

dəyərlə buraxılan və tam ödənilən, daha sonralar emitent tərəfindən təzədən əldə edilən hallarda həmin səhmi nominal dəyərdən aşağı qiymətlə təkrarən buraxa bilər. Eyni zamanda səhmlərin birinci emissiyasında belə əməliyyat zərərliyədir. Xüsusi səhmlər portfeli ilə əlaqədar əməliyyatlar səhmdar kapitalın ödənilən hissəsi və emission gəlir qismində səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının həcminə təsir göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırkı dövrdə səhmdar cəmiyyətdə – dövlət müəssisəsinin hüquq qəbuledicisinə, cəmiyyətdə B tipli (əmlak fondu) imtiyazlı səhmlər olduqda, habelə əmlak fondları və onların nümayəndələri tərəfindən səhmlərin satıldığı anda onlar tərəfindən buraxılan səhmləri almaq qadağandır (Açıq tipli səhmdar cəmiyyətin nümunəvi nizamnaməsi. Maddə 4.4 və 5.5.). Göstərilən səhmdar cəmiyyətin il ərzində kimdənsə xüsusi səhmlərin 10%-dən çoxunu almaq hüququ yoxdur.

Qüvvədə olan müqavilənin şərtlərinə görə mülkiyyət hüququ müəssisəsiyə keçən, halda olan material dəyərləri üzrə məbləğ fərqi də eyni qaydada uçota alınır. Əlavə kapitalın bu maddəsinə xarici bazarlarda milli valyutanın qeyri-sabitliyi üzündən xarici investisiyalardan müəssisənin itkilərinin sığortalanması üzrə ehtiyat kimi baxmaq lazımdır.

İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin normal gedişatının pozulmasını aradan qaldırmaq üçün, ağıllı ehtiyatlılıq nöqtəyi-nəzərincə, inflyasiya proseslərində gözlənilən itkilərdən əmlakın sığortalanması ehtiyatlarının yaradılması az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu qəbildən olan ehtiyatlar müəssisənin həqiqi əmlak aktivlərinin bazar qiymətləri səviyyəsində qiymətləndirilməsi hallarında əlavə kapital xarakteri daşıyır.

Azərbaycan Respublikası müəssisələrinin müasir təsərrüfatçılıq təcrübəsinin tənqidi təhlili gedişatında əmtəə-material ehtiyatlarının cari bazar dəyəri ilə qiymətləndirilməsinə münasibətdə ümumi neqativ münasibətlər aşkar edilmişdir. Söhbət, maddələrin nomenklaturası xeyli dərəcədə çox olan müəssisələrdə hesabat

dövrü ərzində qeyri-pul aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsində işlərin kifayət qədər əməktutumlu olmasından gedir. Lakin müasir təsərrüfatçılıq şəraitində müəssisə aktivlərinin balans dəyərinin onların cari bazar qiymətlərindən kənarlaşması xüsusi kapitalın kifayət qədər böyük həcmdə artmasının real mənbəyidir.

Bizim fikrimizcə, hesabat dövrü (il) ərzində əmlakın dəyərinin qiymətlərinin ümumstatistik səviyyəsindən yaxud həmin dövrdə bazarlarda qüvvədə olan qiymətlərdən yüksək olmayan ölçüdə artırılması, müəssisənin balansında olan əmtəə-material dəyərləri ehtiyatlarının cari dəyərinin inflyasiya düzəlişi ehtiyatı kimi əlavə kapitalın tərkibinə daxil edilməsi zəruridir.

Müəssisələrdə yeni əmlakın yaradılması prosesinə aid, qüvvədə olan metodiki qaydaların təhlili belə nəticə çıxartmağa imkan verir ki, iqtisadi məzmununa görə oxşar əməliyyatlar müxtəlif mühasibat uçotu hesablarında əsk etdirilir. Xüsusi dövriyyə vəsaitinin tamamlanmasına yönəldilən vəsaitin təminatı mənbəyi əlavə kapitaldır. Buna görə də müəssisənin dövriyyədən kənar aktivlərinin yaradılması və əldə edilməsi üzrə xərcləri yığım fondunun tərkibində uçota alınır. Digər situasiyada büdcədən əvəzsiz alınan və ciddi məqsədli istifadə xarakteri daşıyan vəsait hesabına kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsini əlavə kapitalın tərkibində əks etdirməyə icazə verilir.

Bizim fikrimizcə, xüsusi kapitalın artırılması üçün təyin edilən mənfəət ehtiyatı kimi qəbul edilən yığım fondunun təyinatını dəqiqləşdirmək, yeni əmlak yaratmaqla kapitalın yaradılması və çoxaldılması prosesini bütövlükdə 334 №-li “Nizamnamə üzrə ehtiyat” hesabında uçota almaq məqsəduyğundur.

Səhmdar cəmiyyəti effektiv fəaliyyət göstərən təsərrüfatçılığın bazar iqtisadiyyatı şəraitində əlavə səhmlərin buraxılışı gedişatında yaxud əvvəllər buraxılan səhmlərin nominal dəyərini artırmaq yolu ilə səhmdar kapitalı artırmaqla bilər. Bu halda Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 03.03.92-c il

tarixil 2№-li “Azərbaycan Respublikası ərazisində qiymətli kağızların buraxılışı və qeydiyyatı qaydaları haqqında” təlimata uyğun olaraq əlavə səhmlərin emissiyasının əlavə qeydiyyatını aparmaq ya da əvvəllər buraxılan qiymətli kağızların qeydiyyatını ləğv etmək və yeni nominalda səhmlər buraxılışını qeydə almaq lazımdır. Müəssisə səhmlərin buraxılması forması haqqında məsələləri müstəqil həll edir, lakin buraxılan səhmlərin Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və Maliyyə Nazirliyinin maliyyə orqanlarında qeydə alınması, Azərbaycan hökumətinin 28.12.91 tarixli 78№-li “Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar buraxılışı və dövriyyə və fond birjalari haqqında qaydaların tətbiq edilməsi haqqında” qərarına görə bütün səhmdar cəmiyyətlər, o cümlədən qapalı tipli səhmdar cəmiyyətləri üçün məcburidir. Həmin qanunverici sənəddə qeydiyyatdan imtina edilməsi üçün əsas iki hal nəzərdə tutulur: emissiya prospektində müştəri haqqında informasiyanın gerçək yaxud tam olmaması və onun təsərrüfat fəaliyyətində zərərin mövcudluğu.

Emissiya prospekti qeydə alınan andan sonra 5 gün müddətində səhmlərin əlavə emissiyası olduqda səhmlərin reyestrində şəxsi emissiya hesabın açılması barədə qeyd edilir və burada mülkiyyətə qəbul edilməmiş bütün əlavə emissiya səhmləri əks etdirilir. Qeydiyyat jurnalına səhmlərin hər bir əlavə emissiyası xronoloji qaydada yazılır, yeni qeydə alan şəxsin adına yeni şəxsi hesab açılır, səhmlərin lazımi emissiyasının gedişatında açılan şəxsi hesablarda korrekte qeydləri edilir.

Əlavə kapitalın uçotu metodologiyasının təkmilləşdirilməsinə dair təklif olunan məsləhətlər istehsal təyinatlı yeni əmlakların yaradılmasına səhmdar cəmiyyətin faktiki mənfəətinin kapitallaşdırılması prosesləri haqqında informasiyanı sistemli formalaşdırmağa və inflyasiya proseslərini əks etdirən qiymətləndirmə əməliyyatların fond bazarında dəyişikliklərin, habelə istehsal

təyinatlı əmlakın əvəzsiz alınması (verilməsi) üzrə əməliyyatların nəticələrini təyin etməyə imkan verir.

Məsləhət görülən səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşmasının uçotunun təşkili sistemi səhm sahiblərinin hüquqlarının həyata keçirilməsi və cəmiyyətin kreditorlarına təminatının həyata keçirilməsi nöqtəyi nəzərinə şərh olunur. Maliyyə resurslarının idarə edilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi nöqtəyi-nəzərinə ayrı-ayrı səhmlərin, habelə səhmlərin konvertləşdirilməsi və dəyişdirilməsi üzrə əməliyyatların, “option” maliyyə sisteminin uçotu metodikası təklif olunur. Müəllif səhmdar kapitalın örtülməsi mənbələrini təyin etmək və mühasibat uçotu hesablarında əks etdirmək məqsədi ilə bu kapitalın formalaşması üzrə xərclərin təsnifatına xüsusi yanaşmanı şərh edir. Ümumiyyətlə, təqdim olunan əmlakın artması prosesinin mühasibat uçotu modeli səhmdar qanunvericiliyinə uyğun hazırlanmış və mühasibat uçotunun hamı tərəfindən, onların inkişafını hesaba almaqla qəbul edilən prinsiplərinə uyğundur.

2.2. Səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalın uçotda əks etdirilməsi metodikası

Təsərrüfatçılığın bazar şəraitində hər hansı bir müəssisənin varlığı ona məxsus kapitalın miqdarı ilə ifadə olunur, onun fəaliyyətinin nailiyyətləri isə həmin kapitalda fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində müəssisənin sahib olduğu kapitalla müqayisədə artımıdır.

Səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının maliyyələşdirilməsi mənbəyi səhmdarların nizamnamə və əlavə ödəmələrindən, müəssisənin işgüzar fəaliyyəti prosesində yığılan ehtiyatlardan ibarətdir.

Səhmdar kapital ödənilən səhmlərin nominal dəyəri və səhmlər buraxılışından mükafatlardan formalaşır.

Müəssisənin fəaliyyəti prosesində yaranan istənilən vəsait mənbəyi ancaq yerli əmlakların yaradılması məqsədi ilə yığılmış yaxud xüsusi dövlət vəsaitini tamamlamaq üçün yeni dövlətdən kənar aktivlərə investisiyalaşdırılmış kapitalın artımını göstərir.

Maliyyə təminatı nöqtəyi nəzərinə müəssisənin əlverişli fəaliyyəti prosesində müəssisə tərəfindən yığılan ehtiyatlar səhmdar cəmiyyətin mənfəəti və xüsusi vəsaitə bərabər tutulan məqsədlidaxilolma vəsaitdən məqsədli istifadə edilməsi hesabına formalaşır. Amortizasiya ayırmalarının yığılan həcmi müəssisənin əmlak mülkiyyətinin sadə təkrar istehsalının maliyyələşdirilməsi mənbəyidir və xüsusi kapitalın artımı prosesinə toxunmur.

Cəmiyyətin təsərrüfathesablı münasibətlərinin iqtisad rıçaqları sistemində mənfəətdən istifadənin təyinatı, rolu və imkanları onu yerinə yetirən funksiyalarla təyin edilir. Bizim fikrimizcə, bu tədqiqatın gedişatında müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı problemlərindən irəli gələn mərkəzi funksiyaları, onun maliyyələşdirilməsi mənbələrini axtarıb tapmaq lazımdır:

- 1) mənfəət müəssisə fəaliyyətinin nailiyyəti ölçüsü kimi çıxış edir;
- 2) alınan mənfəətin bir hissəsi inkişafın özünü maliyyələşdirmənin əsas (bəzən də yeganə) mənbəyidir;
- 3) sahibkar fəaliyyətinin məqsədli qurulması təsərrüfat subyekti tərəfindən istehsal-istismar, investisiya və maliyyə fəaliyyətlərini aparmaq yolu ilə kapitalı qorumaq və onu çoxaltmaqdır. Müəssisənin işgüzar fəaliyyətinin effektivliyinin ifadə edilməsinin vacib forması müəyyən dövr ərzində cari maliyyə nəticəsinin həcmidir. Bütün işgüzar dünyada mənfəətin formalaşması və istifadəsi haqqında məlumat balans hesabatında nəticənin axırıncı rəsmiyyətə salınması şəklində təqdim edilən müəssisənin maliyyə monitorinqini tamamlayan və inkişaf etdirilən xüsusi bir hissəsi kimi qəbul edilir.

Müasir nəzəriyyə müəssisənin cəmi gəlirləri və onun aşkar və qeyri-aşkar xərcləri arasındakı fərq kimi ifadə olunan mənfəət terminindən istifadə edilir. Bu fərq təmiz iqtisadi mənfəət adlanır. Açıq məsrəflər hesabat dövründə müəssisənin faktiki müstəqim və qeyri-müstəqim məsrəfləridir.

Qeyri-açıq (implisid) məsrəflər – təsərrüfatçılıq subyektlərin, açıq məsrəfləri müqabilində alınmamış, resurslardan istifadənin alternativ məsrəfləridir.

İqtisadi (gözlənilən) mənfəəti balans mənfəəti ilə eyni tutmaq olmaz. Çünki sonuncuda ancaq mühasibat balansında qeydə alınmış açıq faktiki məsrəflər hesaba alınır. Mənfəətin xarakteristikasına ümumi iqtisadi yanaşmadan fərqli olaraq mühasibat uçotu sistemində mənfəətin (yaxud zərərin) həcmi müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi kimi təyin edilir. Vətən müəssisəsinin ümumi (balans) mənfəəti yaxud qərb ölkələrində vergilər ödənilənədək mənfəət iqtisadi effektivliyin mütləq göstəricisidir.

Mühasibat uçotu nöqtəyi nəzərinə balans mənfəətini müəyyən aktivlərin məcmuuna sahiblikdən və təsadüfi mənfəət və zərərlərin algebra məbləğindən irəli gələn əsas fəaliyyətdən və əlavə fəaliyyətdən alınan mənfəətə ayırmaq lazımdır.

Aktivlərin müəyyən növünə sahiblikdən mənfəətə gəldikdə isə çoxlu sayda aktivlərin dəyərinin dəyişilməsinin qiymətləndirilməsi məsələsi daha problematiktir. Vətən müəssisələrinin təcrübəsində cari aktivlərin dəyərinin dəyişilməsi mal ehtiyatlarının keyfiyyət xarakteristikasının itirilməsi yaxud onlara olan tələbatın aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq mal ehtiyatlarının ucuzlaşdırılması əməliyyatlardan irəli gəlir.

Bununla belə aktivlərin bazar dəyərinin artması potensial mənfəətdir. O, müəssisə tərəfindən həyata keçirilmir, çünki qiymətləndirilən aktivlər satılmayıdır. Potensial mənfəət, mənfəətin siyasi-iqtisadi anlayışı ilə onun mühasibat uçotunda əks etdirilməsi arasındakı fərqi təyin edən maddələrdən biridir.

Bizim fikrimizcə, müəyyən keçmiş dövr ərzində müəssisə fəaliyyətinin faktiki maliyyə nəticəsini kalkulyasiyalasdıran zaman cari aktivlərin dəyərinin bazar qiymətləri səviyyəsinədək artması potensial mənfəətdir, eyni zamanda ona səhmdar cəmiyyətin xalis əmlakının artmasının həqiqi mənbəyi kimi baxmaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq bazarın konyukturasına uyğun müəssisə aktivlərinin dəyərinin dəyişilməsini əlavə kapitalın tərkibində ayrıca subhesabda uçota almaq lazımdır. Bu prinsipin gözlənilməsi maliyyə uçotu sistemində dövrüyyə aktivlərinin real qiyməti ilə vəziyyəti haqqında məlumatları formalaşdırmağa imkan verir. Digər tərəfdən belə aktivlər reallaşdırılan zaman faktiki maliyyə nəticə aşkar edilir ki, bu da müəssisənin əmək kollektivinin həqiqi xidməti hesab olunur.

BMT beynəlxalq mühasibat uçotu standartları AİS direktivləri ilə bağlı olan müəssisənin gəlirlərinin mənimsənilməsi haqqında ingilis-amerika və avropa modellərinin əsasını mənfəətin formalaşmasının iqtisadi konsepsiyası təşkil edir. Son maliyyə nəticəsinin formalaşdırılmasının iqtisadi modeli maliyyə hesabatı əsasında nəinki yeni yaranan dəyəri təyin etməyə, həm də mənfəətin artması amilini kifayət qədər ətraflı xarakterizə etməyə imkan verir.

Vətən müəssisələrinin hesabatlarına gəldikdə isə onda fiksəl-bölüşdürmə aspekti daha çox inkişaf etmişdir: hesabatda informasiya qatma-qarışıqlığı onlardan istifadə edənlərdən birinin – dövlət vergi xidmətinin xeyrinə həlli açıq-aşkar görünür.

Cəmiyyətin milli gəlirinin bir hissəsi olan müəssisənin ümumi (balans) mənfəəti dövlətin büdcəsinə məcburi ayırma məbləğləri formasında bölüşdürülür. Müxtəlif ölkələrdə həm vergi tətbiq olunan dərəcələrə görə və həm də müəssisələrin vergi ödəmələrinə münasibətdə fərqlənən müxtəlif vergitutma sistemləri tətbiq edilir.

Səhmdar cəmiyyətin xalis əmlakın artırılması mənbəyi sayılan mənfəət ehtiyatlarının yaradılması nöqtəyi-nəzərinə, mənfəətin həcminə vergi hesablarına qədər mənfəətdən ayırmalar yolu ilə formalaşan ehtiyatlar və xalis mənfəət ehtiyatları kimi təsnifləşdirmək lazımdır. Bundan əlavə məcburi ehtiyatlar (dövlət xidməti orqanları tərəfindən yaxud konkret səhmdar cəmiyyətin təsisədiçi sənədləri ilə təyin edilən) və könüllü ehtiyatlar fərqlənir.

Bu magistr işində vəsaitin yaradılmasının məqsədi və istifadə istiqamətləri mənfəətin mənbələrini cari və gələcək itkiləri örtmək üçün, yığım fondları, istehlak fondları və ehtiyat fondları təsnifatında təyin edilmişdir. Sosial təyinatlı fondların istifadə olunmamış vəsaiti müvəqqəti olaraq müəssisənin inkişafının özünümaliyyələşdirmə mənbələrinə bərabərləşdirilmişdir.

Ehtiyat kapitalı səhmdar cəmiyyətin təsisədiçi sənədlərinə və qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq formalaşdırılan məcburi ehtiyatlara daxil edilir.

Hal-hazırda ehtiyat kapitalın hərəkətinə mühasibat, auditor və vergi nəzarəti sistemində müəyyən edilmişdir ki, bu kapitalın yaradılmasının əsas mənbəyi gözlənilməyən itkiləri (zərərləri) örtmək, göstərilən məqsədlərə xalis mənfəətin kəsiri olduqda investorlara çatması gəlirləri ödəmək üçün müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdir. Bununla belə vergi qanunvericiliyi səhmdar cəmiyyətinə səlahiyyət verir ki, ehtiyat kapitalına ayrılan mənfəəti, bu kapitalın həcmi təsisədiçi sənədlərdə nəzərdə tutulan həcmə çatanaqədər, nizamnamə kapitalının 25%-dən çox olmamaq şərtilə, balans mənfəətindən çıxsin. Bu halda yenə bir məcburi şərti gözləmək tələb olunur: ehtiyat kapitalına ayırmalar vergitutulan mənfəətin 50%-dən çox ola bilməz. Qüvvədə olan qaydaya əsasən ehtiyat kapitalının uçotu metodologiyasına tərəfdarlar səhmdar cəmiyyətin balans mənfəətinin azaldılmasını əsassız hesab edirlər.

Bizim fikrimizcə, ehtiyat kapitalın yaradılması miqdarını, ödənilən nizamnamə kapitalından asılı olmayaraq, səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının

həcmindən asılı olaraq təyin edilməlidir. Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi nöqtəyi nəzərinə ehtiyat kapitalın yaradılması, müəssisəni təsis edən zaman ilkin formalaşdırılan əmlakı yox, səhmdar cəmiyyətin bütün xalis əmlakını mümkün itkilərdən sığortalamaq üçündür.

Üçüncü şəxslərin maraqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə öhdəliklərin ümumi həcmində xüsusi kapitalın payı 20%-i keçməyən və özünün normativ həcmində ehtiyat kapitalı yaradılmayan halda ehtiyat kapitalın vəsaitini tezlikvidli aktivlərə qatmaq məqsəduyğundur.

Müəssisənin maliyyə nəticələrinə onun zərərli fəaliyyəti ilə yanaşı debitorlarla hesablaşmalar da neqativ təsir göstərir. Son halda hər bir borclunun maliyyə vəziyyətinin inventarizasiyası və borcların ödənilməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi məlumatlarına əsasən aşkar edilən şübhəli debitor borcların silinməsi üçün ehtiyat yaradılır. Şübhəli borclar üzrə ehtiyatın həcmi, təyin edilmiş vaxtda borcunu ödəməyən və müvafiq qarantla təmin olunmayan hər bir debitor borcu üzrə təyin edilir və vergilər hesablananadək mənfəət hesabına formalaşdırılır.

Qanunvericilikdə müəyyən edilmişdir ki, həmin ehtiyatın hər hansı bir hissəsi istifadə olunmayan halda, xərclənməmiş məbləğ cari ilin mənfəəti ilə birləşdirilir. Beləliklə, şübhəli borcları silmək üçün ehtiyatın istifadə olunmamış hissəsi səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının artımının əlavə mənbəyi olur və müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinin formalaşmasının iqtisadi konsepsiyasını açıqlayan zaman satışdan kənar əməliyyatlardan gəlir kimi qəbul edilir.

Müəssisənin ayrı-ayrı obyektlərinin potensial qiymətdən düşməsinə qarşı yaradılan silinməmiş ehtiyat məbləğlərini də xüsusi kapitalın mənbələrinə bərabərləşdirmək olar.

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət səhmdar cəmiyyətin son maliyyə nəticəsidir. Onun bölüşdürülməsi qaydası cəmiyyətin dividend siyasəti, müəssisə

fəaliyyətinin inkişafı perspektivləri və əmək kollektivi üzvlərinin maddi həvəsləndirilməsinə dair sosial siyasətin aparılmasının zəruriliyi ilə müəyyən edilir. Kommersiya təşkilatlarının səhmdar təşkilati-hüquqi forması xalis mənfəətin formalaşması və istifadəsində spesifik xüsusiyyətlərə malikdir

Sərfəli ehtiyat nöqtəyi nəzərinə səhmdar cəmiyyəti üçün əlverişli olmayan illərdə kifayət qədər yüksək dividendləri təmin etmək üçün ehtiyat fondu yaradılır. Özünün mahiyyətinə görə bu fond vəsaitinin yaradılması və istifadəsi mənbələrinə görə ehtiyat kapitalından fərqlənir. Ayırmaların həcmi hər il Direktorlar Şurasında təsdiq etdirmək şərtlə təyin edilir. Ehtiyat fondunun və onun yaradılması məqsədi ilə xalis mənfəətdən illik ayırmaların son həddi səhmdar cəmiyyətin Direktorlar Şurası tərəfindən təsdiq edilən ehtiyat fondunun təşkili və istifadəsi haqqında qaydalara əsasən tənzimlənir.

Ehtiyat fondunun vəsaiti səhmdarların yığıncağının qərarına əsasən itkilərin və gözlənilməyən xərclərin örtülməsinə istifadə olunan halda, ona səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının mənbəyi kimi baxmaq lazımdır.

Mühasibat uçotu nöqtəyi nəzərinə bölüşdürülməmiş mənfəətin həcmi həm hesabat ilində yığma istifadə olunan mənfəət vəsaitini və həm də istehlaka və yığma yönəldilən azad vəsait yığımı kimi özündə toplayan çoxməqsədli fondu ifadə edir.

Hər bir müəssisə kapitallaşdırılmış xalis mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi məsələsini müstəqil sürətdə həll edir. Təcrübə göstərir ki, çoxda böyük olmayan müəssisələrdə fondların yaradılmasına ehtiyac yoxdur. Bölüşdürülməmiş mənfəət nizamnamə kapitalından sonra müəssisənin xüsusi vəsait mənbəyi sayılır. Mənfəətin bölüşdürülməsi və uçotun fondsuz variantında analitik uçotun və yığılan bölüşdürülməmiş mənfəət vəsaitinin məqsədli xarakterinə və istifadə istiqamətlərinə nəzarətin əhəmiyyəti artır.

Açıq tipli səhmdar cəmiyyəti hesab olunan iri müəssisələrə gəldikdə isə, onlar üçün fondların, o cümlədən yığımın hesablanması əhəmiyyət kəsb edir, çünki dividendlər bölüşdürülməmiş mənfəətdən hesablanır və ödənilir.

Yığım fondunun mahiyyətinin uçot aspektini dəqiqləşdirmək məqsədilə bu fondun vəsaitindən istifadə xarakterini şərt etmək lazımdır. Hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, istehlak fondundan fərqli olaraq yığım fondunun sərbəst vəsaitindən istifadə müəssisə aktivlərinin cəmi həcmi dəyişdirmir: müəssisənin aktivində xərclənmiş vəsait əvəzinə ehtiyatlandırılmış xalis mənfəət hesabına yaradılan əmlakın dəyəri əks etdirilir. Qüvvədə olan uçot metodikasında balans bərabərliyi üçün yığım fondunun tərkibində ancaq xalis mənfəətin ehtiyat vəsaiti yox, həm də kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə faktiki istifadə olunan müəssisənin xüsusi vəsaiti də uçota almaq nəzərdə tutulur.

Sosial təyinatlı fondlardan fərqli olaraq yığım fondları müəssisənin özünümaliyyələşdirmə fondlarını xarakterizə edir. Bu fondlardan aşağıdakı məqsədlərə istifadə edilir: fəaliyyətin genişləndirilməsi, mövcud istehsal güclərinin modernləşdirilməsi, kapital qoyuluşlarının mənimsənilməsi və istehsal və sosial təyinatlı yeni güclərin istismara verilməsi. Müəssisənin xalis mənfəətindən ayırmalar hesabına yığım fondunun yaradılmasına xüsusi kapitalın artımının ehtiyatlandırılması kimi baxılır. Bunların vəsaiti qaytarılmamaqla xərclənmir: onlar həmişə kapitalın dövriyyəsində pul formasından əmtəə formasına və əksinə keçməklə daimi hərəkətdə olur, öz formasını dəyişir. Səhmdar cəmiyyətin balansında yığım fondlarının artan həcmi ilkin qoyulmuş məbləği ilə müqayisədə onun əmlakının artması müəssisənin özünümaliyyələşdirmə prosesinin genişlənməsini təsdiq edir. Beləliklə, yığım fondlarından ciddi sürətdə məqsədli xarakterli istifadə gözlənildikdə bu fondların təşkilinin əsas mənbəyi müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdir. Yığım fondunun tamamlanmasına cəmiyyətin təsisçiləri tərəfindən edilən məqsədli ödəmələri də yönəltmək olar.

Qeyri-istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin dəyərinin artması əvəzsiz alınan sosial sferalara aid dəyərlilərin vəsaitinin qəbul edilməsi hesabına bu fondların vəsaitinin reinvestisiyalanmaya istifadəsinin məqsədli xarakterini nəzərə alaraq müasir metodologiyada nəzərdə tutulan müstəsnaqları təhsis etmək lazımdır:

- ehtiyat kapitalı çatışmayan halda, yığım fondunun vəsaitini müəssisə işinin illik nəticələri üzrə müəyyən edilən zərərlərin örtülməsinə yönəltmək;
- ehtiyat kapitalının vəsaiti olmadıqda sosial sferaların habelə istehsal təyinatlı vəsaitlərin əvəzsiz verilməsindən maliyyə nəticəsinin silinməsi;
- elan edilən dividendləri ödəmək üçün mənfəət çatışmayan halda imtiyazlı səhmlər üçün dividendlərin hesablanması;
- təyin edilmiş qaydada yeni obyektlərin ilk dəyərinə daxil edilməyən, kapital qoyuluşlarının mənimsənilməsi ilə əlaqədar məsrəflərin yığım fondlarının vəsaiti hesabına silinməsi.

Beləliklə, uçot siyasətinin fond variantında ancaq yığım fondunun vəsaiti səhmdar cəmiyyətin xalis əmlakının artımının xüsusi mənbəyidir. Lakin sosial təyinatlı fondların istifadə olunmamış vəsaitinin yığma yönəldilməsi imkanlarını kənar etmədən müəssisənin inkişafının özünümaliyyələşdirmənin əlavə mənbələrinə baxmaq məqsədəuyğundur.

Çox hallarda tədqiq edilmiş məsələ üzrə uçot siyasəti variantının seçimi subyektivdir, lakin səhmdarların iqtisadi cəhətdən hazırlanması müəssisənin mühasibat kadrlarının peşə hazırlığı səviyyəsi kimi mənalı amildir.

Tikintinin iştirakçılarından payla iştirak yaxud da büdcədən maliyyələşdirmə qaydasında, qaytarmamaq şərtilə istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisi üçün baş binatikənin ünvanına daxil olan vəsait də səhmdar cəmiyyətin xalis əmlakının artırılması prosesinin maliyyələşdirilməsinin xüsusi mənbələrinə bərabər götürülür. Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının iri

müəssisələrində xüsusi kapitalın tərkibində məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitinin payının artması meyli vardır.

Yuxarıda şərh olunanları ümumiləşdirməklə mühasibat uçotunun metodologiyasına sistemlə yanaşma xüsusi maliyyələşdirmə mənbələri içərisində daxili və xarici amillərin təyin edilməsi lazım gəlir. Səhmdar cəmiyyətin vəsaitinin xarici xüsusi mənbələrinə aşağıdakıları daxil etmək lazımdır:

ödənilən nizamnamə kapitalı və alınan emissiya gəliri həcmində səhmdar kapital; məqsədli özünümaliyyələşdirmə üçün daxil olan vəsait. Müəssisənin xüsusi vəsaitinin daxili mənbələrində aşağıdakıları ayırmaq məqsədəuyğundur: əsas kapitalın sadə təkrar istehsalı üçün yığılan amortizasiya ayrımları; mənfəətin dividendlərə bölünməsindən kapitallaşdırılan vəsait. Hesabat ilinin mənfəətinin uçot obyektı dividendlərə bölünməsindən ehtiyatı, ehtiyat kapitalının, qiymətləndirilən ehtiyatların yaradılmasına, geniş təkrar istehsalı prosesində faktiki reinvestisiya edilməsinə yönəltmək yaxud da gələcəkdə sonrakı istifadə məqsədilə yığmaq olar. Xalis mənfəətin bölüşdürülməsinin fondsuz variantında keçmiş illərin kapitallaşdırılmış mənfəət məbləği səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin əlavə özünümaliyyələşdirmə mənbəyidir. Yığım fondunun yaradılması səhmdar cəmiyyətin əmlakının artımını proqnozlaşdırmaq və bu vəsaitdən faktiki istifadənin məqsədli xarakterinə nəzarət məqsədi ilə aparılır. Bu halda müəssisədə sosial istehlak fondlarının yığım üçün ehtiyat fondunun istifadə olunmamış vəsaitini təzədən bölüşdürmək hüququ saxlanılır. Hazırlanan xüsusi kapitalın mühasibat uçotu modeli onun iqtisadi mahiyyətinin açıqlanmasına əsaslanır. Məsləhət görülmə modeldə formalaşdırılan uçot məlumatlarının informasiya sisteminin analitik və idarəetmə məqsədləri üçün geniş istifadə olunmasının mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

2.3. Müəssisələrdə səhmdar kapitalı idarəetmək üçün uçot məlumatlarının informasiya bankından istifadə imkanları

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti şəraitində hər bir idarə olunan obyektə müəyyən informasiya əmələ gəlir, habelə idarə olunan sistemdə müəssisənin ayrı-ayrı struktur bölmələrinə təsir göstərən informasiyalar formalaşır. Bu informasiya axını müəyyən qanunlarla hərəkət edir və bunlara informasiyalar sistemi kimi baxmaq tələb olunur. İqtisadi informasiyalar sistemi daxili və xarici proseslər və onlardan gözlənilən vəziyyət haqqında faktiki və hesablama məlumatların təşkil edilmiş məcmuudur. Müəssisələrdə iqtisadi məlumatların informasiya bazasının formalaşmasının tərkibi və strukturu fəaliyyət sferasından, onun istehsal miqyasları və strukturundan, təşkilati-hüquqi formasından asılıdır. Sonuncusu təsərrüfat dövrində müəssisənin statusunu, kapitalın təqdim edilməsində sahibkarlara münasibətini, idarəetmə strukturu və fəaliyyətin nəticələrinin bölüşdürülməsi qaydasını, müflisləşmə hallarında investorların riskini və sahibkarların öhdəlikləri üzrə hesablaşmaların xarakterini təyin edir.

Qiymətli kağızlar bazarının inkişafının müasir səviyyəsi hər bir investor üçün olduğu yerindən asılı olmayaraq özünə lazım olan istənilən emitentin qiymətli kağızlarını almaq imkanlarının mövcudluğunu nəzərdə tutur ki, bu da qabaqcıl hesablama texnikasından və texnologiyalarından istifadə nəticəsində telekommunikasiya sistemlərini tətbiq etməklə özünə lazım olan lokal qiymətli kağızlar bazarlarını vahid milli sistemdə birləşdirməyə imkan verir. Nəticədə istehsalın yüksək effektivliyini, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasını təmin edən sahələrin inkişafına sürətli kapital axını mümkün olur. Bundan əlavə belə sistemdən istifadənin xeyri ondan ibarətdir ki, o, fəaliyyətləri real koordinasiya etməyə və bütövlükdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafına, əməliyyatları aparan zaman qanuniliyin gözlənilməsinə nəzarəti faydalı həyata

keçirməyə, qiymətli kağızların qeydiyyatı, onlarla ticarət hesabatının tərtib edilməsində vahid qaydanı həyata keçirməyə imkan verir, sazişlərin həyata keçirilməsi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirir və sürətləndirir.

Mərkəzi şöbə daxil olan informasiyaları vahid satış proseduraların tətbiqini, hesablamaları təmin edir, informasiyaların müdafiəsinə imkan verən metodlarından istifadə edir. Yerli şöbələr emitent və investorlarla iş aparır, satılan səhmlər, təkliflərin həcmi, qiymətlər, habelə investorlar tərəfindən irəli sürülən şərtlər haqqında məlumatların informasiya sisteminə daxil olmasını təmin edir. Yerli şöbələrin rolunu fəaliyyətlərinə başlayan regionların birjaları oynaya bilər. Ölkənin digər regionlarında yerli şöbələrin rolunu yeni yaradılan təşkilatlar öz üzərlərinə götürə bilər.

Bu sistemə birjalardan başqa institusional infrastrukturun digər elementləri də daxildir: broker və diler firmaları, hesablama – klirinq palata və depozitariyalar, klirinq banklar, investisiya və sığorta kompaniyaları, investisiya fondları. Bu elementlər həm mövcud və həm də yeni yaradılan təşkilatlar əsasında yaradılır və ümumi sistemə daxil edilməlidir.

Digər ən ciddi problem – bölüşdürülmüş registraturalar üçün bütövlükdə cəmi reyestrin əlçatmazlığıdır. Müxtəlif şəxslərdən səhmlərin alınmasında tapşırıqları müxtəlif subregistraturalara istiqamətləndirmək tələb edildiyi halda reyestrin transfer-agent təşkili sistemində informasiyanı istənilən transfer-agent mərkəzinin dispetçer məntəqəsinə çatdırmaq olar. Səhmlərin alınmasına bir şəxs tərəfindən nəzarət mürəkkəbləşir, muxtariyyətçiliyin üstünlüyü sayılan reyestrin vəziyyəti haqqında informasiyanı müntəzəm sürətdə təqdim etmək tələbi yox dərəcəsinədək azalır, telekommunikasiya xərcləri artır. Daha çox yer tutan və baha başa gələn subreyestr yayılma dərinliyinə və şəbəkələrin genişliyinə görə transfer-agentlə rəqabət edə bilmir, eyni zamanda subreyestrin işini təmin etmək üçün, ona öz növbəsində transfert-agent şəbəkəsi ilə əlaqəyə girmək zəruri olur

Məlumdur ki, araşdırdığımız konsepsiyalardan heç biri təkmilləşmiş deyildir. Ən vacibi odur ki, seçim zamanı emitent özünün imkanlarını nəzərə almaqla və özünün arzuları ilə müqayisə etməyi bacarsın.

Bilavasitə emitent müəssisələrdə kapitalın formalaşması və dinamikası haqqında etibarlı və effektiv kompüterləşdirilmiş informasiya sistemini yaratmadan sivil fond bazarının formalaşdırılması qeyri-mümkündür. Hal-hazırda ölkənin bazarında məsləhət görülən proqram kompleksləri əsas etibarı ilə özəlləşdirilmiş müəssisələr üçün hazırlanmışdır və qiymətli kağızlar bazarında yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərinə xidmətin bütün təşkilati mərhələlərini əhatə edir: özəlləşdirmə, səhmlərin emissiyası prospektinin hazırlanması, qiymətli kağızlar buraxılışının ilk yayılmasını, özünün proqram vasitələri bazasında səhmdarların reyesterinin aparılması, qiymətli kağızların təkrar birja və birjadankənar əməliyyatları haqqında sənədləri işlənilməsi. Bu cür proqram komplekslər səhmdarların reyestrini səhm sahibləri bölgüsündə aparmaq aparılan hər bir saziş üzrə informasiya massivinin işlənilməsi, dividendlərlə hesablaşmaların aparılmasını və hesablaşma sənədlərinin hazırlanmasını, səhmlər paketinə sertifikatların rəsmiyyətə salınmasını təmin edir. Səhmdarların ümumi yığıncağının aparılması üzrə funksiyaların həyata keçirilməsi bu proqramın tərkib hissəsi ola bilər: səsli sayını və verilən dəvətnamələri nəzərə almaqla iştirakçıların qeydiyyatı alınması, gündəlik üzrə səsvermənin aparılması. Bu qəbildən proqramların hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının bir sıra firmaları seçilir. Bu firmaların hazırladıqları proqramlar kompleksi respublikamızın məşhur müəssisələrində tətbiq edilmişdir.

Bazarlarda irəli sürülən proqram komplekslərin kifayət qədər geniş spektrin olmasına baxmayaraq, problemin texniki həlli baxımından prinsipdə müxtəlif yanaşmalara, tətbiqi proqram sistemlərinin hazırlanmasına yaxud dəyəri yüksək olan və konkret müəssisədə onların adaptasiyası xərclərinin imkanlarının tədqiqi çox olan milli və xarici ölkələrin avtomatlaşdırma sistemləri arasında seçim yenə

də aktual problem olaraq qalmaqdadır. Müəlliflik müşahidənin olmaması yenə də belə sistemlərdən istifadənin problemliyini bir daha artırır. Proqram kompleksi seçiminin problemliyi bir də onunla izah olunur ki, hazırlanan layihələrin çoxu səhmdarların tələblərini vaxtında ödəmək, onların mülkiyyət hüquqlarını peşəkarcasına rəsmiyyətə salmaq və həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin səhmdarların reyestrin aparılmasının avtomatlaşdırılması səhmdar kapitalın effektiv idarə edilməsi üçün kifayət deyildir. Səhmdar cəmiyyətini idarə edənlərin nöqtəyi nəzərinə səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalı haqqında məlumatların informasiya bazası müəssisənin idarəetmə, maliyyə və texnoloji xidmət şöbələrindən daxil olan müxtəlif informasiya axınlarının vahid sistemdə inteqrasiyasına əsaslanmalıdır.

Bizim fikrimizcə, kapitalın idarə edilməsi sistemlərinin avtomatlaşdırılması yeni qurulan proqram komplekslərin müəssisədə əvvəllər işlənən, xüsusilə də mühasibat uçotu hissəsində qovuşma və səhmdar cəmiyyətin kapitalı haqqında məlumatların vahid bankda toplanması mümkündür. Digər tərəfdən proqram kompleksinin qurulması, bizim maliyyə hesabatlarının xarici istifadəçilərə təqdim olunması müəyyən standartlara tam uyğunluğunu nəzərdə tutur və beləliklə fond bazarının telekommunikasiya sistemi ilə əlaqələndirmək üçün nümunəvi təsnifatları və kodları da nəzərə almaq lazımdır.

Bundan əlavə kapitalın uçotu və idarə edilməsi prosesinin avtomatlaşması aşağıdakıları təmin etməlidir:

- şəbəkədə ayrı-ayrı avtomatlaşdırılmış iş yerlərin birgə işin nəticələrinin bir-birinə zidd olmamasını təqdim edən, kapitalın formalaşması və strukturu haqqında normativ, təsisədi, faktiki, cari və arayış informasiyaların vahid qorunma bazası;
- konkret istifadəçilər üçün uçotun və idarəetmənin bütün obyektləri üzrə məlumatların korrektirovka və baxılmasına, nəticələrin çıxarılmasına imkan verən ekran sənədləri yaratmaq;

- ilk sənədlərin məlumatlarının işə salınması mərhələsində obyektlərin analitik əlaqəsinə imkan verən ilkin sənəd formalarının avtomatik meydana gəlməsi;

- istifadəçinin informasiya bazası məlumatları ilə təbii interfeys əlaqədən istifadə etməklə istənilən uçot obyekt üzrə çoxlu mühasibat və maliyyə hesabatları almaq imkanı;

- araşdırılan işlər kompleksinin spesifikasiyasını nəzərə almaqla informasiyaların daxil edilməsi və onlara nəzarətə imkan verən arayışların layihələşdirilməsi, təsvir edilməsi və yaradılması.

Sadalanan tələblər proqramlarda öz əksini tapan halda, müssisənin mühasibat uçotu və maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin mürəkkəb məsələlərinin həllində menecerlərə geniş imkanlar verir.

Səhmdarların və nizamnamə kapitalının formalaşmasının avtomatlaşdırılmış uçot sistemi, bilavasitə potensial səhmdarlarla abunə kompaniyası aparılan sahələrdə avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin təşkilini, aparılan hər bir alqı-satqı sazişi, bağışlama, vərəsəlik üzrə məlumatların rəsmiyyətə salınması və daxil edilməsini tələb edir. İnstallyasiya prosesində avtomatik olaraq hər bir qeydiyyatata alınan şəxs üçün şəxsi hesab açılır, səhmlər paketi üçün sertifikatlar rəsmiyyətə salınır.

Mahiyyət etibari ilə səhmdarların reyestrinin elektron daşıyıcılarda sonralar daxil edilən informasiyaların, mühasibat yazılışlarının avtomativ formalaşması ilə konkret obyektləri üzrə bölüşdürülməsi həyata keçirilir. Sistem, səhmdarlarla sazişlərin qeydiyyatı üzrə sadə, daima təkrar olunan gündəlik əməliyyatların yerinə yetirilməsində informasiyalardan istifadə edənlərə maksimum əlverişli şərait yaratmalıdır.

Kompleksin installyasiyası zamanı paroleylərdən istifadə yolu ilə informasiyaların daxil olması səviyyələrini dürust müəyyən etmək aparılmış

qeydlərin korrekte edilməsi, əldə edilən yazılışlara (köçürmələrə) nəzarət imkanlarını vermək, habelə səhv yaxud şübhəli qeydlərin normativ, maşın daşıyıcılarında saxlanılan şərti-daimi informasiyaya uyğun diaqnostikalardan istifadə etməklə ayırmaq lazımdır.

Sonuncu kimi təsisçi sənədlərin məlumatları, emissiya prospekti, daha sonralar – səhmdarların reyestri çıxış edir.

İnstallaşdırılan ilkin sənədləri avtomatik olaraq daha böyük və təbə edilmiş kateqoriyalarla əlaqələndirmək lazımdır ki, bunların köməyi ilə analitik uçot obyektlərini dəqiqləşdirmək və detalləşdırmaq mümkün olsun. Təbii ki, müxtəlif analitik kateqoriyalarda obyektlər çox olduqca və bunların arasında əlaqələr böyük olduqca idarəetmə fəaliyyətində əməliyyat aparmağa imkan verən məsələlərin dairəsi də genişlənir. Bu halda verilən informasiyalara konkret istifadəçilərin tələblərindən asılı olaraq müxtəlif analitik ehtiyatları qurmaq yolu ilə müəssisənin müxtəlif xidmət sahələrinin nöqtəyi nəzərinə baxmaq az əhəmiyyət kəsb etmir. İş prosesində sistemlərdən istifadə edən yeni uçot kateqoriyaları və həmin kateqoriyalarda obyektlərdə müstəqil obyektlərin müstəqil surətdə qəbul edilməsi imkanı olmalıdır, buna görə də sistemdə mövcud obyektlər arasında əlaqələrin qurulması nəzərdə tutulmalıdır.

Bu funksiyaları həyata keçirtmək üçün hər bir tipdə (kateqoriyada) səhmlər üzrə onların miqdarı, nominal və bazar dəyəri haqqında məlumatların ayrı-ayrı səhm sahibləri bölgüsündə daxiletmə qaydası (rejimi) həyata keçirilir.

Ödənilən nizamnamə kapitalının həcminə və alınan emissiya gəlirinə dair məlumatlar pul vəsaitinin, maliyyə-hesablaşma əməliyyatlarının uçotu üzrə digər sahələrdə formalaşır və abunə kapitalı haqqında məlumatlar massivi avtomatik korrekte edilir. Təsisçilərlə hesablaşmaların uçotu üzrə mühasibat yazılışları səhmlərə abunə üzrə öhdəliklərin ödənilməsini təsdiq edən sənədlər işlənən zaman aparılır. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalının xronoloji qaydada

formalaşmasının uçotunun təşkili həm səhmlər abunə prosesini və həm də səhmdar kapitalın səhmlərin növləri, səhmdarlar bölgüsündə (həmin anda) operativ qeyd etməyə imkan verir.

Proqram kompleksdə idarə etmək məqsədi ilə faktiki və plan informasiyaların vahid qaydada əks etdirilməsi məqsədi ilə fəaliyyətinin inkişafının taktiki və strateji göstəricilərin qəbul edilməsi imkanlarına təzədən baxmaq lazımdır. Söhbət, hər şeydən əvvəl, müəssisənin – emitentin bazar dəyəri ilə qiymətləndirilməsi barədə gedir. Hal-hazırkı dövrdə mütəxəssislər qiymətli kağızlar bazarının miqyaslarını və bütövlükdə iqtisadiyyatı qiymətli kağızların məzənnəsinin dövriyyədə olan səhmlərin hasili kimi kapitallaşdırılması səviyyəsinə görə xarakterizə edir.

Beləliklə, avtomatlaşdırma və səhmdar cəmiyyətin kapitalının mühasibat uçotunun digər qarşılıqlı əlaqəli səhmləri ilə əlaqəli surətdə yüksək integrasiyası şəraitində hazırlanan tətbiqi proqramlar paketindən istifadə daha böyük effekt verə bilər. Bu halda aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi tələb olunur:

- qiymətli kağızlarla əlaqədar əməliyyatların rəsmiyyətə salınması və uçotu;
- səhmdarların reyestrinin və səhm sahiblərinin şəxsi hesablarının aparılması;
- abunə gedişatında və öhdəliklərin səhmdarlar tərəfindən faktiki ödənilməsi prosesində nizamnamə kapitalının formalaşmasının uçotu;
- nizamnamə kapitalının dəyişilməsinin uçotu;
- dividendlərin və vergilərin hesablanması (alınan zaman);
- əlavə kapitalın və ehtiyat kapitalının formalaşmasının uçotu;
- səhmdar cəmiyyətin xalis mənfəətinin bölüşdürülməsi və ondan istifadənin uçotu.

Səhmdar cəmiyyətlərdə maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemlərinin son məqsədi səhmdar kapitalın cari bazar dəyərinin effektiv artımı hesabına

səhmdar sağlamlığını maksimumlaşdırmaqdır. Bu strategiya dairəsində maliyyə menecmenti sistemində müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin ən vacib praktik məsələləri həll edilir:

- daha effektiv investisiya layihələrini həyata keçirtmək və səhmdar cəmiyyətin gəlirlərini optimallaşdırmaq məqsədilə müəssisənin maliyyə resurslarına olan tələbatı təyin etmək;

- bütün real alternativ vəsait mənbələrinin, müəssisə kapitalının səmərəli strukturunun formalaşmasının və onun banklarla, investisiya kompaniyaları ilə və digər maliyyə institutları ilə qarşılıqlı əlaqələrin effektiv modelini təhlil etmək;

- pul vəsaitinin hərəkətinə, seçilmiş mənbələrdən onların vaxtında alınmasına nəzarət;

- səhmdar cəmiyyətin bazar vəziyyətində baş verən dəyişiklərin onun maliyyə siyasətini cari korrekte etməklə cari təhlili;

- alınan maliyyə resurslarından effektiv istifadə məqsədi ilə əsas və dövriyyə kapitalların hərəkətini peşəkarcasına idarə etmək;

bazarlarda səhmdar cəmiyyətin sabit, maksimal dərəcədə yüksək maliyyə vəziyyətinə nail olmaq, sahibkar riskini aşağı salmaq üçün müəssisənin son maliyyə nəticələrinin bölüşdürülməsinin effektiv siyasətini (dividend siyasəti və gələcək investisiyalar strategiyası) hazırlamaq.

İstənilən kommersiya, investisiya, idarəetmə layihələrin müzakirəsi tədqiq olunan obyektin faktik vəziyyəti, haqqında real iqtisadi prosesin planlaşdırılan modeldən kənarlaşması haqqında informasiyaların təhlilinə əsaslanmalıdır. Proseslərə nəzarət və sonrakı tənzimləmələr üçün tələb olunan informasiyalar mühasibat uçotu sistemində formalaşır. Bütün təsərrüfat prosesləri və hadisələrin ciddi sənədləşdirməsi yolu ilə əks etdirilməsinin ardıcılığı, mühüm idarəetmə prinsiplərin həyata keçirilməsinə dəqiqliyi və obyektivliyinə görə seçilən uçotun fərqləndirici əlamətidir. Mühasibat uçotu təsərrüfat prosesləri və hadisələri

dinamikada əks etdirməklə idarə olunan obyektin inkişafında tendensiyaları və qanunauyğunluqları təyin etməyə və beləliklə, idarə olunan obyektə sonralar təsir göstərə biləcək optimal idarəetmə qərarları vaxtında hazırlamağa imkan verir.

Mühasibat uçotu və nəzarət sistemində formalaşan məlumatların informasiya bazası başdan-başa qeydə alma və uçotun ciddi sistemliyi nəticəsində tamlıq, dəqiqlik, gerçəklik kimi keyfiyyət xarakteristikalarına görə fərqlənir. Bununla belə, uçot informasiyası qəbul olunan qərarın səviyyəsi və növünə görə təyin edilən məsələ üzrə konkret qərarı qəbul etmək üçün idarəetmə tələblərini məqsədyönlü təmin etməlidir. Prof. B.İvaşkeviç haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, informasiya sistemə necə yaxşı layihələşdirsə də, o tam ola bilməz, deməli, idarəetmənin hər bir səviyyəsi üçün kifayət olan informasiyanın tərkibi və miqdarını təyin etmək lazımdır.

Müasir müəssisələrdə informasiya resurslarından istifadənin effektivliyinin təhlili, mühasibat uçotunun idarə edilməsi sistemində idarə olunan müəssisənin özünün və xarici istifadəçilərin ehtiyaclarına uyğun tələbatların tədqiqinin zəruriliyini və aktuallığını qəti surətdə sübut edir.

FƏSİL III: KAPİTALDA DƏYİŞİKLƏR HAQQINDA 2 №-li MİLLİ MÜHASİBAT UCOTU STANDARTINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ İMKANLARI VƏ XÜSUSİ KAPİTALIN TƏHLİLİ METODİKASI.

3.1. Kapitalda dəyişiklər haqqında hesabatın məqsədi, tətbiqi sahəsi və komponentləri.

2 №-li standart «Mühasibat Ucotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq hazırlanmışdır və “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı”adlı 1 №-li Mühasibat Ucotunun Beynəlxalq Standartına əsaslanmışdır. “Mühasibat ucotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq, kommersiya təşkilatları illik maliyyə hesabatlarını və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını dövlət orqanlarına qanunvericilik aktları ilə, digər şəxslərə isə nizamnamələri ilə müəyyən olunmuş hallarda, qaydada və müddətlərdə təqdim edirlər. Standartın məqsədi müəssisələr tərəfindən kapitalda dəyişikliklərin tanınmasının, qiymətləndirilməsinin və təqdimatının ardıcıl və şəffaf qaydada təmin edilməsidir.

Bu standart ictimai əhəmiyyətli qurumlar və kiçik sahibkarlıq subyektləri istisna olmaqla, kommersiya təşkilatları tərəfindən Milli Mühasibat Ucotu Standartlarına uyğun olaraq illik maliyyə hesabatlarının tərkib hissəsi kimi tərtib edilmiş Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatə və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarına tətbiq edilir. Standartda istifadə edilən terminlər səhmdar cəmiyyətlərə aid edilir, digər müəssisələr isə ekvivalent olan terminlərdən istifadə etməlidir. İctimai əhəmiyyətli qurumlar və kiçik sahibkarlıq subyektləri istisna olmaqla, kommersiya təşkilatları öz secimləri əsasında maliyyə hesabatlarını və birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarını Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq təqdim edə bilərlər.

Bu standartda istifadə edilmiş əsas anlayışlar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

Kapital – bütün öhdəliklər çıxıldıqdan sonra, müəssisənin aktivlərinin dəyəridir.

Kapital aləti – bütün öhdəliklər çıxıldıqdan sonra, müəssisənin aktivlərindəki qalıq payını təsdiqləyən hər-hansı müqavilədir.

Müəssisənin nizamnamə kapitalı – qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun olaraq qeydiyyatda alınmış təsis sənədlərində müəyyən edilmiş müəssisənin kapitalının miqdarıdır. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı bütün təyin olunmuş səhmlərin müvafiq nominal dəyərlərinin cəminə bərabərdir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin tələblərinə əsasən, müəssisənin nizamnamə kapitalı bu müəssisə qeydiyyatda alınanadək tam buraxılmalı və ödənilməlidir.

Ödənilmiş nizamnamə kapitalı – müəssisənin nizamnamə kapitalının mülkiyyətçilər (səhmdarlar) tərəfindən ödənilmiş hissəsidir.

Emissiya gəliri – buraxılmış səhmlərə görə nominal dəyərindən artıq ödənilmiş məbləğdir.

Emissiya güzəşti – səhmlərin buraxılış qiymətinin nominal dəyərindən aşağı olduğu halda, bu məbləğlər arasındakı fərkdir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1077.2-ci bəndinin tələblərinə əsasən, səhmlərin nominal dəyərindən aşağı qiymətlə ilkin yerləşdirilməsinə yol verilmir.

Geri alınmış kapital (səhmlər) – sonrakı dövrlərdə yenidən buraxılması ucun və ya tam ləğv olunanadək müəssisə tərəfindən tutulub saxlanılan geri alınmış öz səhmləridir.

Ödənilmiş kapital – mülkiyyətçilərin (səhmdarların) öz səlahiyyətləri daxilində etdikləri köcürmələr nəticəsində kapitalda yaranan artımdır. Səhmdar cəmiyyətlər ucun ödənilmiş kapital ödənilmiş nizamnamə kapitalının və emissiya gəlirinin cəmindən geri alınmış kapital çıxıldıqdan sonra qalan məbləğdir.

Qazanılmış kapital – müəssisənin mövcud olduğu bütün dövrlər ərzində hesabat tarixinə yığılmış aşağıdakılar hesab olunur:

(a) müvafiq Milli Muhasibat Ucotu Standartının muddəalarına uyğun olaraq, kapitalda birbaşa tanınan sair gəlirlərdən kapitalda birbaşa tanınan sair xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğ;

(b) müəssisənin xalis mənfəətindən dividendlər və digər bölüşdürülmələr çıxıldıqdan sonra qalan məbləğ.

Kapital ehtiyatları – müəssisədə müəyyən məqsədləri ucun saxlanılan və mulkiyyətçilər (səhmdarlar) arasında bölüşdürülməsi mümkün olmayan qazanılmış kapitalın hissəsidir.

Bölüşdürülməmiş mənfəət – mulkiyyətçilər (səhmdarlar) arasında bölüşdürülməsi mümkün olan qazanılmış kapitalın hissəsidir.

Səhmlərin buraxılması üzrə məsrəflər – müəssisənin səhmlərinin və digər kapital alətlərinin buraxılması ucun birbaşa və xüsusi olaraq cəkdiyi məsrəfləridir.

Əhəmiyyətli səhv – bir və ya bir necə əvvəlki dövrlər üzrə maliyyə hesabatlarının öz təqdimat tarixlərinə artıq etibarlı hesab edilə bilməyəcəyinə səbəb olan cari dövrdə aşkar edilmiş səhvdir.

Kapitalın ucotu aşağıdakı əməliyyatları nəzərdə tutur:

- müəssisənin yaradılmasını, səhmlərin buraxılmasını və ödənilməsini;
- yeni səhmlərin buraxılması və ya buraxılmış səhmlərin geri alınması kimi

müəssisə və səhmdarlar arasında hər hansı sonrakı əməliyyatları;

- dividendlərin və onlara oxşar məbləğlərin ödənilməsini;
- kapital ehtiyatlarının yaradılmasını və istifadə edilməsini;
- hesabat dövrü ərzində tanınan, lakin Mənfəət və zərər haqqında

hesabatda əks etdirilməyən, kapitalın saxlanmasına düzəlişlərin tanınmasını;

- hesabat dövrünün xalis mənfəətinin bölüşdürülməmiş mənfəətə kəçürülməsini.

Muhasibat balansında və Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatda aşağıdakı komponentlər təqdim edilməlidir:

- ☐ ☐ odənilmiş nizamnamə kapitalı;
- ☐ ☐ emissiya gəliri;
- ☐ ☐ geri alınmış kapital (səhmlər);
- ☐ ☐ kapital ehtiyatları;
- ☐ ☐ boluşdurulmamış mənfəət.

3.2. Mühasibat ucotu və iqtisadi təhlili prosesində kapitalın tanınması və qiymətləndirilməsi.

Müəssisənin buraxılmış nizamnamə kapitalı bu müəssisə qeydiyyatına alınanadək təsisçi tərəfindən tam odənilməlidir. Müəssisənin yaradılmasından sonra yeni səhmlər buraxıldıqda, müəssisənin əlavə buraxılmış nizamnamə kapitalı müəyyən vaxt ərzində odənilməmiş qala bilər. Bu zaman , kapitalın odənilməmiş hissəsi odənilməmiş nizamnamə kapitalı kimi qeydə alınmalıdır.

Hesabat tarixinə odənilmiş nizamnamə kapitalının məbləği hesablandıqda, odənilməmiş nizamnamə kapitalının məbləği kapitalda ucota alınmış buraxılmış nizamnamə kapitalının məbləğindən çıxılmalıdır. Hesabat tarixinə yalnız odənilmiş nizamnamə kapitalı Muhasibat balansında tanınır və Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatda təqdim edilir, qalan odənilməmiş nizamnamə kapitalı Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatın qeydlərində ayrıca göstərilməlidir.

Qeyri-pul aktivləri formasında mulkiyyətçilərin kapital qoyuluşları bu aktivlərin ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilir. Əgər bu aktivlərin ədalətli dəyəri səhmlərin nominal dəyərindən yüksəkdirsə, onda, bu iki dəyər arasındakı fərq emissiya gəliri kimi, əks halda (yalnız qanunvericiliklə qadağan olunmadığı hallarda) emissiya güzəşti kimi ucota alınmalıdır.

Odənilmiş nizamnamə kapitalı müəssisə tərəfindən buraxılmış səhmlərin nominal dəyərinin azaldılması və ya onların geri alınması nəticəsində azala bilər.

Buraxılan səhmlər nominal dəyərindən artıq məbləğə satıldıqda, müəssisə emissiya gəliri əldə edir. Emissiya gəliri səhmlərin faktiki qiyməti ilə nominal dəyəri arasındakı fərq kimi hesablanır və müəssisənin kapitalının ayrıca Cari və keçmiş hesabat dövrləri üzrə yığılmış boluşdurulmamış mənfəət (odənilməmiş zərər) kapitalın komponenti kimi tanınmalıdır. Cari hesabat dövrünün boluşdurulmamış mənfəəti (odənilməmiş zərəri) cari hesabat dövrü üzrə Mənfəət və zərər haqqında hesabat hazırlandıqdan sonra müəyyən edilir. Cari ilin boluşdurulmamış mənfəəti (odənilməmiş zərəri) kapital ehtiyatlarına və kapital ehtiyatlarından kocurulmələr də nəzərə alınmaqla, hesabat dövründə xalis mənfəətdən hesablanmış dividendlər cıxılmaqla yekun məbləğdə qiymətləndirilir.

Yığılmış boluşdurulmamış mənfəət (odənilməmiş zərər) bütün əvvəlki dövrlərin boluşdurulmamış mənfəətlərinin (odənilməmiş zərərlərinin) cəmini əks etdirir. Boluşdurulmamış mənfəət mulkiyyətçilər (səhmdarlar) arasında boluşdurulə bilər. Bu yığılmış mənfəət maliyyə hesabatında kapitalın ayrıca komponenti kimi təsnifləşdirilir.

Kapital ehtiyatları müəssisənin müəyyən məqsədləri ucun saxlanılan, o cümlədən kapitalda birbaşa tanınan sair gəlirlərdən kapitalda birbaşa tanınan sair xərclər cıxıldıqdan sonra istifadə edilməmiş məbləğini və xüsusi məqsədlər ucun nəzərdə tutulmuş yığılmış xalis mənfəəti ozundə əks etdirən və mulkiyyətçilər (səhmdarlar) arasında boluşdurulməsi mumkun olmayan qazanılmış kapitalının bir hissəsidir. Kapital ehtiyatları qanunvericilik tələblərinə, müəssisənin nizamnaməsinə və müəssisənin rəhbərliyinin qərarına uyğun olaraq, xalis mənfəətdən ayrımlar şəklində yaradılır. Xüsusi məqsədlər ucun yaradılan ehtiyatlar başqa təyinatlar üzrə istifadə edilə bilməz. Müəssisə ehtiyatların yaradılmasını tələb edən məqsədlərə nail olduqda və ya bu məqsədlər dəyişildikdə, həmin ehtiyatlar boluşdurulmamış mənfəətə əlavə edilməlidir.

Müəssisənin səhmlərinin buraxılması üzrə məsrəflər, muvafiq mənfəət vergisi

cıxılaraq, emissiya güzəşti kimi ucota alınmalıdır. Uğursuz elan olunmuş səhmlərin və digər kapital alətlərinin buraxılması ilə bağlı məsrəflər müvafiq dövrün xərcləri kimi tanınmalıdır.

Müəssisə geri alınmış səhmləri sonrakı dövrlərdə yenidən buraxmaq və ya tam ləğv etmək məqsədilə tutub saxlayarsa, bu səhmlər ödənilmiş nizamnamə kapitalı və emissiya gəlirinin cəminin azalması kimi göstərilir və ayrıca ucota alınırırlar. Geri alınmış kapital (səhmlər) onun geri alınması ucun ödənilmiş pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentləri məbləğində qiymətləndirilir.

Geri alınmış kapital (səhmlər) sonrakı dövrlərdə yenidən buraxıldıqda, bu geri alınmış kapitalın (səhmlərin) tanınması dayandırılır.

Geri alınmış səhmlər onların geri alınması ucun ödənilmiş məbləğdən artıq qiymətlə yenidən buraxıldıqda, yaranmış qiymət fərqi emissiya gəlirinin artması kimi tanınır.

Geri alınmış səhmlər onların geri alınması ucun ödənilmiş məbləğdən aşağı qiymətlə yenidən buraxıldıqda, yaranmış qiymət fərqi emissiya gəlirinin azalması kimi tanınır.

Emissiya gəliri hesabının mövcud olmadığı və ya onun cari qalığının yaranmış qiymət fərqi odəmək ucun kifayət etmədiyi hallarda, ödənilməmiş məbləğ bölüşdürülməmiş mənfəətin azalması kimi tanınır.

Emissiya gəlirinin və ya bölüşdürülməmiş mənfəətin qalığı kifayət qədər olmadıqda, qiymət fərqi məbləği kapitalda ödənilməmiş zərər kimi tanınmalıdır.

Səhmlərin geri alınması və yenidən buraxılması ilə bağlı məsrəflər səhmlərin buraxılması üzrə məsrəflər ilə eyni qaydada ucota alınmalıdır.

Səhmlərin ləğv edilməsi müəssisənin kapitalının azalmasını əks etdirir. Səhmlər geri alındıqda və dərhal ləğv edildikdə, bu əməliyyatın tanınma anı müəssisə tərəfindən geri alınmış səhmlərə görə sabiq səhmdarlara ödəniş tarixi hesab olunur. Səhmlərin ləğv edilməsi onların geri alınmasından daha sonrakı tarixdə baş verdikdə, bu əməliyyatın tanınma anı müəssisənin rəsmi qərar qəbul etdiyi tarix hesab olunur.

3.3. Kapitalın saxlanması üzrə düzəlişlər, təqdim edilmə və açıqlamalar.

Kapitalın saxlanması üzrə düzəlişlərin uc novu mövcuddur:

- yenidən qiymətləndirmə ilə bağlı gəlirlər və xərclər;
- əsas cəmiyyətin birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı yaranan məzənnə fərqləri;
- əhəmiyyətli səhvlər və müəssisənin ucot siyasətinin dəyişdirilməsi ilə bağlı gəlirlər və xərclər.

Uzunmüddətli aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində yaranan və kapitalın komponenti (yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyatı) kimi tanınan gəlirlərin və xərclərin ucot qaydaları uzunmüddətli aktivlərin ucotu haqqında müvafiq Milli Muhasibat Ucotu Standartları ilə tənzimlənir.

Əhəmiyyətli səhvlər və müəssisənin ucot siyasətinin dəyişdirilməsi ilə bağlı və müəssisənin bölüşdürülməmiş mənfəətinə düzəlişlər kimi tanınan gəlirlərin və xərclərin ucot qaydaları müvafiq Milli Muhasibat Ucotu Standartı ilə tənzimlənir.

Müəssisə hesabat dövrü ərzində kapitalda dəyişikliklərin həcmi və səbəbləri haqqında informasiyanı əks etdirən Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatı təqdim etməlidir.

Kapitalın komponentləri, bu standartda göstərildiyi kimi, ayrıca maddələrlə maliyyə hesabatlarında təqdim edilməlidirlər. Muhasibat balansındakı və Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatdakı kapital maddələrinin təsnifatı istifadəciyə müəssisənin kapital ehtiyatlarının, kapitalın tərkibinin və quruluşunun, eləcə də, kapitalın ayrı-ayrı komponentlərinin bölüşdürülməsi üzrə məhdudiyyətlərinin qiymətləndirməsinə imkan verməlidir.

Hesabat dövrü ərzində müəssisənin kapitalında baş verən aşağıdakı dəyişikliklər haqqında məlumat Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatda daxil edilməlidir:

- hesabat dövründə xalis mənfəət və ya zərər;

- ayrı-ayrı maddələr uzrə və umumi məbləğ şəklində kapitalda birbaşa ucota alınmış gəlirlər və xərclər;
- əsas cəmiyyətin və azlıq təşkil edən mulkiyyətçilərin payları ayrı-ayrı göstərməklə, hesabat dövrü uzrə umumi gəlirlər və xərclər ((a) və (b) bəndlərində əks olunmuş məbləğlərin cəmi);
- müvafiq Milli Muhasibat Ucotu Standartlarına uyğun olaraq, keçmiş illərin boluşdurulmamış mənfəətinin ilin əvvəlinə olan qalıqlarına düzəlişlər kimi qeydə alınan ucot siyasətində dəyişikliklərin və əhəmiyyətli səhvlər uzrə düzəlişlərin umumi məbləği;
- aşağıdakı məlumatlar Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatda bilavasitə və ya ona aid qeydlərdə açıqlanmalıdır:
 - mulkiyyətçilər tərəfindən kapitala pay qoyuluşu və mulkiyyətçilər arasında kapitalın boluşdurulması uzrə əməliyyatlar;
 - hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna boluşdurulmamış mənfəətin qalıqları və hesabat dövrü ərzində bu maddə uzrə dəyişikliklər;
 - hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna odənilmiş kapitalın hər bir tərkib hissəsinin (ayrılıqda səhmlərin sinifləri uzrə) və hər bir kapital ehtiyatının qalığının uyğunlaşdırılması və hesabat dövrü ərzində bu maddələrdəki dəyişikliklər.

Aşağıdakı məlumatlar, səhmlərin sinifləri uzrə ayrılması şərtilə, muəssisənin maliyyə hesabatlarına əlavə edilmiş qeydlərdə açıqlanmalıdır:

- hər səhmin nominal dəyəri və ya səhmlərin nominal dəyərlərinin olmadığı faktı;
- buraxılmış səhmlərin sayı;
- hesabat dövrünün əvvəlində və sonunda buraxılmış, odənilmiş və odənilməmiş səhmlərin sayının uyğunlaşdırılması;
- dividendlərin odənilməsi və mulkiyyətçilərin iştirak paylarının geri alınması ilə bağlı məhdudiyyətlər də daxil olmaqla, müvafiq səhmlər sinfinə xas olan hüquqlar, imtiyazlar və məhdudiyyətlər;

- muəssisənin özünə, torəmə və asılı muəssisələrinə məxsus səhmlərin sayı;
- option və səhmlərin satışı üzrə müqavilələrin dəyəri və şərtləri göstərilməklə, həmin müqavilələrin yerinə yetirilməsi üçün saxlanılan səhmlərin sayı;
- səhmlərin gələcəkdə geri alınması üzrə razılaşdırılmış öhdəliklər haqqında məlumat;
- girov kimi ucuncu tərəflərə verilmiş səhmlər haqqında məlumat;
- muəssisənin hər bir kapital ehtiyatının mahiyyətinin və məqsədinin təsviri;
- hər bir səhm üzrə müvafiq dividendlərin məbləği daxil olmaqla, maliyyə hesabatının təqdim edilmə tarixi ilə hesabat dövrünün sonu arasındakı zamanda təklif və ya elan edilmiş, lakin maliyyə hesabatlarında əks etdirilməmiş dividendlərin məbləği;
- hər hansı yığılmış imtiyazlı dividendlərin tanınmayan məbləği.

3.4.Xüsusi kapitalın rentabelliyyənin amillər üzrə təhlili metodikası

Təşkilatın xüsusi kapitalının rentabelliyyənin dəyişməsi amillərinin təhlilini aktivlərin rentabelliyyənin amillər üzrə təhlili metodikasına oxşar metodika üzrə aparmaq olar.

Təhlilin metodikasının algoritmi:

$$R_{\text{xk}}, \% = \frac{M}{XK} \times 100$$

Burada R_{xk} – xüsusi kapitalın rentabelliyyəsidir, M- müəyyən dövrdə mənfəətin məbləğidir, XK – həmin dövrdə xüsusi kapitalın orta məbləğini göstərir.

Amillər üzrə təhlil üçün yuxarıda verilən düstura satışdan alınan mədaxili (S) daxil edək:

$$R_{xk, \%} = \frac{M}{XK} \times 100 = \frac{\frac{M}{S} \times 100}{\frac{XK}{S}} = \frac{S}{XK} \times \frac{M \times 100}{S}$$

Burada $\frac{S}{XK}$ - xüsusi kapitalın dövrünü əmsalıdır, $\frac{M \times 100}{S}$ isə satışın rentabellik səviyyəsini əks etdirir.

Cevirmələr nəticəsində iki amilli multiplikativ model alındı, bu isə zəncirvari yerdəyişmə metodunu tətbiq etmək imkanı verir:

$$\text{Baza variantı: } R_{xk_0} = \frac{S_0}{XK_0} \times \frac{M_0 \times 100}{S_0}$$

$$\text{Hesabat variantı: } R_{xk_1} = \frac{S_1}{XK_1} \times \frac{M_1 \times 100}{S_1}$$

$$\Delta R_{xk} = R_{xk_1} - R_{xk_0}$$

O cümlədən amillər üzrə:

1) xüsusi kapitalın rentabelliyyə onun dövrünü əmsalının dəyişməsinin təsiri:

$$\Delta R_{xk} \left(\frac{S}{XK} \right) = \left(\frac{S_1}{XK_1} - \frac{S_0}{XK_0} \right) \times \frac{M_0 \times 100}{S_0}$$

2) xüsusi kapitalın rentabelliyyə satışın rentabellik faizinin dəyişməsinin təsiri:

$$\Delta R_{xk} \left(\frac{M \times 100}{S} \right) = \left(\frac{M_1 \times 100}{S_1} - \frac{M_0 \times 100}{S_0} \right) \times \frac{S_1}{XK_1}$$

Xüsusi kapitalın rentabelliyyənin amillər üzrə təhlili aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Xüsusi kapitalın rentabelliynin dinamikasının amillər üzrə təhlili

Sıra sayı	Göstəricilər	Şərti işarələr	Əvvəlki apoloji dövrədə	Hesabat dövrində
1	2	3	4	5
1.	Xalis mənfəət, min.man.	XM	30400	42400
2.	Xüsusi kapitalın orta hesabla məbləği, min.man.	XK	122300	155950
3.	Xüsusi kapitalın rentabelliyni, faizlə	R_{xk}	24.86	27.21
4.	Satışdan əldə edilən pul vəsaiti (netto), min.man.	S	251000	331800
5.	Xüsusi kapitalın verimi əmsalı(sət.4: sət.2)	$\frac{S}{XK}$	2.0524	2.1276
6.	Satışın rentabellik səviyyəsi, %-lə, (sət.1: sət.4 *100)	$\frac{XM}{S} \times 100$	12.11	12.79

Baza variantı: $2.0524 \times 12.11\% = 24.86\%$

Hesabat variantı: $2.1276 \times 12.79\% = 27.21\%$

$$\Delta R_{xk} = 27.21 - 24.86 = +2.35\%$$

O cümlədən:

1) öz kapitalının rentabelliynə onun verim əmsalının dəyişməsinin təsiri:

$$\Delta R_{xk(s/xk)} = (2.1273 - 2.0524) \times 12.11\% = +0.91\%$$

2) öz kapitalının rentabelliynə satışın rentabellik faizinin dəyişməsinin təsiri:

$$\Delta R_{xk(xm / S \times 100)} = (12.79\% - 12.11\%) \times 2.1276 = +1.44\%$$

$$\text{Yoxlama: } (+0.91\%) + (+1.44\%) = +2.35\%$$

$$27.2 - 24.86 = +2.35\%$$

Təhlil gosterir ki, əsas amillərin hər ikisi xüsusi kapitalın rentabellik səviyyəsinin dinamikasına müsbət təsir etmişdir.

Metodika təhlilin dərinləşdirilməsinin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Əsas amilin, yəni xüsusi kapitalın dövrəni əmsalının təsirini xüsusi kapitalın tərkib hissələri (nizamnamə kapitalı, əlavə kapital, bölüşdürülməmiş mənfəət və s.) üzrə detallandırmaq olar. İkinci əsas amilin, yəni satışın rentabellik səviyyəsinin təsirini xalis mənfəətin dəyişməsi amilləri üzrə detallandırmaq olar.

İstənilən müəssisə, öz fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün vəsait mənbələrinə malik olmalıdır. Fəaliyyətinin davamlılığından asılı olaraq müəssisənin aktivləri iki yerə bölünür: uzunmüddətli və qısamüddətli. Maliyyələşmənin bu və ya digər mənbələrinin cəlb olunması müəssisə üçün müəyyən xərclərlə əlaqədardır. Daha konkret desək, səhmdarlara dividendləri, banklara isə verdikləri ssudalara görə faizləri ödəmək lazım gəlir. Maliyyələşmənin müəyyən həcmindən istifadəyə görə ödəniləsi vəsaitin ümumi məbləğinin həmin həcmə faizlə nisbəti kapitalın qiyməti adlanır. Bütün hallarda carı aktivlər qısamüddətli, uzunmüddətli aktivlər isə uzunmüddətli vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilir. Məhz bu amilə görə vəsaitlərin cəlb edilməsi üzrə xərclərin ümumi məbləği optimallaşdırılır.

Kapitalın qiyməti konsepsiyası kapital nəzəriyyəsində başlıca bazalardan biri hesab olunur. Belə bir şəraitdə kapitalın üç xas mənbəyini fərqləndirmək lazımdır: borc kapitalı, səhmdar kapital, təxirə salınan mənfəət (xüsusi fondlar və bölüşdürülməmiş mənfəət).

Borc kapitalın əsas ünsürü bank ssudaları və müəssisə tərəfindən buraxılan səhmlər hesab olunur. Birinci ünsürün qiyməti mənfəət vergisi ilə əlaqədardır. İş burasındadır ki, bank kreditlərindən istifadəyə görə faizlər məhsulun maya

dəyərinə daxil edilir. Buna görə də belə vəsait mənbəyinin vahidinin qiyməti, banka ödənilən faizin kütləsindən azdır.

Bəzi Avropa ölkələrində istiqrazlar üzrə faizləri vergiyə cəlbolunanadək mənfəətə aid edirlər. Buna görə də, həmin mənbənin qiyməti bəzən dəqiqləşdirilmələrə məruz qalır. Yeni istiqrazların buraxılışı üçün aşağıdakı düsdurdan istifadə edilməsi tövsiyyə olunur:

$$K_{ob} = \frac{C_h \times P + (C_h - C_p) \times k}{(C_h + C_p) / 2} \times (1 - H)$$

Burada,

K_{ob} - istiqraz borcunu qiymətini

P- faiz dərəcəsinə,

C_h – istiqrazın satış qiymətini,

K – borcun müddətini (il ilə)

H – mənfəət vergisinin dərəcəsinə göstərir.

NƏTİCƏ

Bazar münasibətlərinin təşəkkül tapması şəraitində keçən yüzilliyin 30-cu illərində uçuş ədəbiyyatında əsaslandırılmış və xarici praktikada hamı tərəfindən qəbul edilmiş müəssisənin xüsusi kapitalının konseptual mahiyyəti anlayışı hazırda Azərbaycan Respublikasında müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin əvvəllər qəbul edilmiş uçuşu metodikasını köklü sürətdə dəyişdirir. Tədqiqat işində əsas müddəaların elmi yeniliyi səhmdar cəmiyyətlərdə sənaye müəssisəsinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi üzrə effektiv qərarları qəbul etmək üçün zəruri, informasiyanı sintezləşdirməyə imkan verən bu iqtisadi kateqoriyanın uçuşu və təhlilinin səmərələşdirilməsi problemini nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq və kompleks həll etməkdir.

İşin əvvəlində iqtisadi terminologiyada keçmiş sovet mühasibat uçuşu üçün ənənəvi olan “Xüsusi və ona bərabərləşdirilmiş vəsait mənbələri” kateqoriyasını “Xüsusi kapital” anlayışı ilə əvəz etməklə dəyişdirilməsi təsərrüfatçılığın bazar şəraitində idarəetmə tələblərinə istiqamətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi sayılan səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının həcmnin formalaşdırılması iki dövrü tələb edir. Səhmdar cəmiyyətin yaradılması prosesində nizamnamə kapitalı səhmlərə abunə yazdırma və tədricən səhmlərin sahibləri tərəfindən onları ödənişi yolu ilə formalaşdırılır. Müəssisə fəaliyyətə başlananadək ancaq faktiki ödənilən nizamnamə kapitalı və səhmləri nominal dəyərdən yuxarı qiymətə satıldıqda yaranan emissiya gəliri ilkin olaraq sahibkarlar tərəfindən investisiya edilmiş real işlək xüsusi kapitaldır və magistr işində müəyyən edilmiş səhmdar kapitaldır.

Müəssisənin xalis kapitalı – effektiv nizamnamə fəaliyyəti gedişatında cəmiyyətin səhmdar kapitalının artımıdır. Xalis kapitalın tərkibində sonralar kapitallaşdırmaq məqsədilə yaradılan əlavə kapitalın həcmi və mənfəət

ehtiyatlarını ayırmaq lazımdır. Birinci hissə sənaye müəssisəsinin yeni əmlakın yaradılması prosesində faktiki kapitallaşdırılmış səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının həcmi ilə təyin edilir. Mənfəət ehtiyatları bölüşdürülməmiş mənfəətin səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin özünümaliyyələşdirilməsi məqsədilə yığılan hissəni əks etdirir. Reinvestisiya edilmiş mənfəət ehtiyat kapitalının tələb olunmayan qiymətləndirilən ehtiyatların vəsaiti, yığım fondu və məqsədli təyinatına istifadə olunmamış ehtiyat və sosial fondların vəsaitlərinin məcmu həcmi kimi xarakterizə edilə bilər.

Səhmdar cəmiyyətin kapitalının artımının müəssisə fəaliyyətindən asılı olmayan xarici mənbələrinə nizamnamə və əlavə kapitalları artırmaq məqsədilə sahibkarların əlavə ödəmələrini (haqlarını), habelə kənar kommersiya təşkilatlarından əvəzsiz olaraq alınan məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitini daxil etmək tövsiyyə olunur.

Tədqiqatçı tərəfindən işlənilmiş xüsusi kapitalın təsnifatı onun formalaşdırılması nöqtəyi nəzərinə sistem xarakteri daşıyır və sənaye müəssisəsinin fəaliyyətinin daxili maliyyələşdirilməsi mənbələri hissəsində uçot obyektlərinin dəqiqləşdirilməsinə imkan verir.

Bu təsnifata əsaslanaraq səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalın həcmi artırılmasının əlavə mənbələrini aşkar etmək mümkündür. Nizamnamə kapitalının formalaşması prosesi səhm sahiblərinin cəmiyyət qarşısında öhdəliklərin xarakteri və səhmlərə görə haqların qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına və normativ sənədlərə uyğun faktiki ödənilməsi dinamikası ilə müəyyən edilir. Buna görə də tədqiqat işində səhmdar cəmiyyətin maliyyə resurslarının avtomatik idarəetmə sistemində elan edilən abunə edilən, ödənilən, götürülən kapitalın səhmlərinin hər bir tipi və şəxsən səhmdarlar üzrə vəziyyəti və dəyişilməsi haqqında informasiyaları formalaşdırmaqla ilkin avans edilən kapitalın uçotunun təşkilinin və ona nəzarətin zəruriliyi əsaslandırılmış və məsləhət görülmüşdür.

Müəssisənin yeni əmlakının yaradılması prosesinin maliyyələşdirilməsi nöqteyi nəzərinə xüsusi kapitalın təsnifatı sənaye müəssisəsinin yeni əmlakına faktiki reinvestisiya edilmiş, onun müvəfəqiyyətli gedişatında yığılmış xüsusi vəsait haqqında uçot informasiyalarını istehsal fəaliyyətinin və sosial sferaların əlavə kapitalı bölgüsündə sistemləşdirməyə imkan verir. Belə differensasiya edilmiş uçotun zəruriliyi müəssisə aktivlərinin, onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində funksional rolu ilə izah olunur.

Mühasibat uçotunun obyektı sayılan xüsusi kapitalın iqtisadi mahiyyətinin açıqlamasına magistr işində məsləhət görülən yanaşmanın aprabasiyası və praktiki həyata keçirilməsi məqsədi ilə tədqiqat işinin gedişatında aşağıdakı elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticələr alınmışdır:

- xüsusi kapitalın mahiyyəti anlayışına səhmdar cəmiyyətin təşkilati-hüquqi xüsusiyyətlərinə uyğun iqtisadi yanaşma hazırlanmış və əsaslandırılmışdır;

- xüsusi kapitalın mənbələri və istifadə istiqamətləri üzrə formalaşmasının qüvvədə olan sistemlərin, habelə səhmdar cəmiyyətin maliyyə hesabatında onun vəziyyəti haqqında informasiyanın verilməsinin tənqidi təhlili əsasında onların təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- qüvvədə olan hesablar planının tədqiq olunan istiqamətlərdə dəyişdirilməsi üzrə məsləhətlər verilmişdir;

- vahid milli fond bazarı sistemində müəssisələrdə səhmdar kapitalı idarə etmək üçün məlumatlar bankının informasiya modeli hazırlanmışdır;

- səhmdar cəmiyyətin maliyyə hesabatında, müxtəlif təsərrüfatçılıq subyektlərin informasiya tələblərinin ödənilməsinə istiqamətləndirilmiş, xüsusi kapitalın vəziyyəti və dinamikası haqqında informasiyaların zəruriliyi və açıqlaması qaydası əsaslandırılmışdır;

- səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalı və borc vəsaitinin nisbətinin optimallaşdırılması üzrə adekvat idarəetmə qərarları qəbul etmək məqsədilə

müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlilində iqtisadi-riyazi metodlardan istifadə məsləhət görülmüşdür;

- səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətinin özünümaliyyələşdirmənin təhlilinə metodiki instrumentariyalarının genişləndirilməsi üzrə təkliflər verilmişdir – sənaye müəssisənin müasir maliyyə menecmenti sistemində onlardan istifadənin effektivliyini əsaslandırmaqla.

Aparılan tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, elmi işin nəticələrindən praktikada istifadə səhmdar cəmiyyətlərinin qəbul edilən qərarların iqtisadi əsaslandırılmasını təmin edən xüsusi kapitalın mühasibat uçotu və təhlilin metodologiyası və təşkilinin yaxşılaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Verilən tövsiyələrin tətbiqi səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşmasına və dinamikasına qanunvericiliyin, təsisədi sənədlərin və sənaye müəssisənin uçot siyasətinin tələblərinə uyğun nəzarəti gücləndirmək məqsədilə informasiyaların operativliyi və analitikliyini, onların gerçəklik dərəcəsini yüksəltməyə imkan verəcəkdir.

Tədqiqatın nəticələri bilavasitə maraqlanan şəxslərə, bu sahədə adekvat qərarları qəbul etmək məqsədi ilə təhlili və proqnozlaşdırmanı aparmaq üçün səhmdar müəssisənin xüsusi kapitalı haqqında obyektiv informasiyanı formalaşdırmağa imkan verəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, “Hüquq ədəbiyyatı”, 2000.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2000.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında Qanun, 2002.
4. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında əsasnamə, Bakı, 1995.
5. Audit xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1994.
6. Abbasov Q.Ə, Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov Ə.İ., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. “Mühasibat (maliyyə) uçotu” (dərslük), Bakı, 2003, 547 s.
7. Blatov N.A. Şçetovodstvo tovarihestv, aküionernıx obhestv i trestov (uçet kapitalov i rezulğtatov). – M. – L.: Qosudarstvennoe izdatelğstvo, 928, - 232 s.
8. Valueva T.F. Orqanizaüie uçeta i otçetnosti v aküionernıx kompaniex Franüii: Uçebnoe posobie. Pod red. Prof. Muxina A.F. – M.: MQİMO, 1983, - 89 s.
9. Veyüman N.R. Balansı kapitalistiçeskix predpriätii i ix analiz. İzd.3-e, dop. – M.: Vneştorqizdat, 1962, - 188 s.
10. Qalaqan A.M. Obhee şçetovodstvo. 2-e izd. – M.: İzd-vo «Gkonomiçeskaə ciznğ», 1925, - 156 s.
11. Qerstner P. Analiz balansa. Per. N.A.Revəkina, pod red. prof. N.Q.Filimonova. – M.: İzdatelğstvo «Gkonomiçeskaə ciznğ» , 1926. – 355 s.
12. Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2004.

13. Nidlz B., X.Anderson, D. Kldugll. Prinüipı buxqalterskoqo uçeta (Per. s anql.). Pod redaküiey Ə.V. Sokolova. M.: Finansı i statistika, 1993, - 496 s.
14. Novıe objektı buxqalterskoqo uçeta: aküii, obliqaüii, vekselə. Konsulğtaüiə. /Pod red. E.A. Mizikovskoqo/. – M.: Finansı i statistika, 1993, - 48 s.
15. Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşməsi problemləri. “Elm” nəşriyyatı. Bakı, 2003, 239 s.
16. Buxqalterskiy (finansoviy) uçet V.Q.Qetğman, V.A.Terexova (2008) 494 str.;
17. Buxqalterskiy uçet V.P.Litovçenko (2006) 288 str.;
18. Buxqalterskiy (finansoviy) uçet S.M.Bıçkova, D.Q.Badmaeva, (2008) 528 str.;
19. Buxqalterskiy (finansoviy) uçet i gkonomiçeskiy analiz. (2008) L.M.Asnin 256 str.;
20. Uçetnaə politika orqanizaüiy na 2008 qod v üeləx buxqalterskoqo finansovoqo upravlençeskoqo i naloqovoqo uçeta. N.P.Kondrakov;
21. Buxqalterskiy upravlençekiy uçet. M.A.Vaxruşina (2007) 576 str.;
22. Buxqalterskiy (finansoviy) uçet (2007) V.P.Astaxov 896 str.;
23. Buxqaltersky uçet N.P.Kondrakov (2008) 720 str.;
24. Buxqaltersky uçet N.P.Kondrakov (2008) 720 str.;
25. Buxqalterskiy uçet (2008) pod red. S.R.Boqomoleü 752 str.;
26. Buxqalterskiy uçet (2008) V.V.Patrov, İ.İ.Baçkereva, Q.Q.Levina 320 str.;
27. Osnovı audita (2008) V.İ.Podolskiy, A.A.Savin, L.V.Sotnikova 160 str.
28. Buxqalterskiy uçet (2007) V.T.Çaə, O.V.Latılova 528 str.;

29. Buxqalterskiy uçet i finansı Klöçevie ponətiə (2005) Dconatan Sozerlend, Dayan Kgnugl 400 str.;
30. Buxqalterskiy finansoviy uçet (2004) F.İ.Vasğnin, A.R. Dətkova 560s.
31. Milli Mühasibat Ucotu Standartlarınınin tətbiqi üzrə şərtlər və tövsiyələr. 1-3 hissə, Bakı-2009.
32. Q. Abbasov, Mühasibat ucotunun nəzəriyyəsi, Bakı-2009.
33. S.Səbzəliyev, V.Quliyev. İdarəetmə ucotu, Bakı-2014.
34. A.Cəfərov. Mühasibat ucotu, Bakı- 2011.
35. A.Kərimov. Mühasibat ucotu, vergilər. Bakı-2014.
36. H.Cəfərli. İqtisadi təhlil. Bakı-2011.
37. Н.Сапожникова. Бухгалтерский учет. Москва – 2011,
38. Е. Воронова. Управленческий учет. Москва-2011,

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi onların

iqtisadi potensialının yüksəldilməsinin başlıca amilidir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi subut edir ki, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin maliyyə təminatı kimi xüsusi kapitalının düzgün və dəqiq uçota alınması sistemində onların fəaliyyətinin özünümaliyyələşdirmə mənbələri üzrə ucotunun və təhlilinin aparılmasına olan ehtiyac daha da ön plana çıxır.

Kommersiya müəssisələrinin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin effektivliyi təsərrüfat subyektinin xüsusi kapitalının bazar təsərrüfatının iqtisadi kateqoriyasının uçotu praktikası üçün tamamilə yeni mühasibat uçotunun, nəzarətin və təhlilin vahid qaydada qurulmasından bilavasitə asılıdır. Lakin sahibkarlıqda kommersiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn qanunvericilik qaydasında tənziqləmənin olmaması və **“xüsusi kapital”** anlayışının iqtisadi mahiyyətinin elmi və metodiki cəhətdən kifayət qədər işlənilməməsi, dərin fəaliyyət mənbələrinin traktovkasının müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması idarəetmə sistemində systemsiz yanaşmaya gətirib çıxarmışdır.

Odur ki, müasir dövrdə kommersiya təşkilatlarının xüsusi kapitalının uçotu və təhlilinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılması, həmçinin xüsusi kapitalın uçotu və təhlili metodologiyasının işlənilib hazırlanmasında “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tələbləri əsası götürülmüşdür.

Magistr işinin mövzusunun aktuallığı da məhz bu qeyd edilən problemlərin kontekstində əsaslandırılmışdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Bu sahəyə aid problemlərin ayrı-ayrı aspektləri XX əsrin əvvəllərində keçmiş MDB məkanı iqtisadçılarından N.S.Arinuşkinin, A.A.Afanasyevin, N.A.Blatovun, A.M.Qalaqanın, A.M.Qinzburqun, P.Zaytsevin, N.A.Kiparisovun, İ.R. Nikolaevin, S.N.Rudanovskinin, S.S.Seversin,

Q.F.Şerunoviçin, habelə T.Velton, P.Qerstern, A.Kalmes, E.Kuper, L.R.Robinson və digər xarici ölkə iqtisadçılarının əsərlərində geniş şərh edilmişdir.

Hal-hazırda xüsusi kapitalın uçotu və təhlilinin müxtəlif problemlərinin tədqiqinin nəticələri İ.T.Balabanovun, İ.A.Belobjeskonun, N.Q.Volkovun, V.F.Paliyin, J.V.Sokolovun, A.A.Feldmanın, L.Z.Şleydmanın, A.D.Şeremetin və digər müəlliflərin əsərlərində verilmişdir. Azərbaycanda isə bir sıra iqtisadçı alimlər Z.Ə.Səmədzadə, S.M.Səbzəliyev, S.M.Yaqubov, Q.Ə.Abbasov V.M.Quliyev, H.A.Cəfərli, Q.R.Rzayev, Ə.İ.Daşdəmirov, H.Ə.Hacıyev və s. həmin mövzu ilə bağlı müxtəlif məsələləri öz əsərlərində işıqlandırmışlar. Bu problemə kifayət qədər diqqətin yetirilməsinə baxmayaraq, müəssisələr xüsusi kapitalın mühasibat uçotunun, nəzarətin və təhlili məsələlərinin nəzəri cəhətdən işlənilməsinə kompleks şəkildə, sistemli yanaşmanın olmaması ölkə mühitində onun tərkib elementlərinin düzgün şərh edilməməsi müəssisələrin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemində uçotun və təhlilin təkmilləşdirilməsi üzrə məsləhətlərin daha da dəqiq hazırlanmasını, nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və praktiki tətbiqini tələb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi mühasibat uçotunun obyektı sayılan xüsusi kapitalın mahiyyətini nəzəri cəhətdən kompleks tədqiq etmək və müəssisələrdə xüsusi kapitalın mühasibat uçotu, nəzarət və təhlilin təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə metodiki məsləhətləri hazırlamaqdır.

Qarşıda qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələrin həlli tələb olunur:

- müəssisələrin idarə edilməsi sistemində **“xüsusi kapital”** kateqoriyasının iqtisadi mahiyyətini açıqmalmaq və mühasibat uçotunun obyektı kimi onun tərkibini təyin etmək;

- müəssisənin xüsusi kapitalının mühasibat uçotu, nəzarət və təhlilinin metodologiyası və təşkilini təyin edən bu kapitalın formalaşmasının hüquqi qanuna uyğunluğunu öyrənmək;

- xüsusi kapitalın yaradılmasının uçotunun təkmilləşdirilməsinin və müəssisənin fəaliyyəti prosesində onun həcmnin dəyişməsinin əsas istiqamətlərini təyin etmək;

- müəssisələrin xüsusi vəsaitindən istifadənin məqsədli xarakterinə və istiqamətlərinə nəzarətin təşkilinə mümkün yanaşmaları araşdırmaq.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Tədqiqatın predmeti səhmdarların hüquqlarının həyata keçirilməsi və səhmdar müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi baxımından səhmdar cəmiyyətin xüsusi kapitalının formalaşmasının, yaranma mənbələri və məqsədli istifadə istiqamətlərinin uçotu və təhlili problemləridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqat işinin metodiki əsasını dialektik dərkətmə təşkil edir. Tədqiqat prosesində səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyətlərini və qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən qanunvericilik və normativ aktlardan, mühasibat uçotuna dair təlimat materiallarından, uçot və hesabatla aid Milli və beynəlxalq standartlarından, Azərbaycan və xarici ölkə iqtisadçılarının əsərlərindən, respublikanın müəssisələrinin maliyyə və statistik hesabatlarından, dövrü mətbuatdan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işlərinin gedişatında nəzəriyyənin və mövcud praktikanın öyrənilməsində monoqrafiya və hesablama – variant metodlarından, iqtisadi təhlil və sintez, qruplaşdırma və müqayisə metodlarından, habelə abstrak-təntiqi, statistik iqtisadi və balans əlaqələndirilməsi, mütləq, nisbi və orta kəmiyyət, indeks, korrelyasiya-regressiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə

Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar Komitəsinin və bir sıra Səhmdar Cəmiyyətinin və ona daxil olan müəssisələrin iqtisadi informasiyalarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Magistr işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənayenin səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi kapitalın mahiyyəti nəzəri cəhətdən kompleks şəkildə tədqiq edilmiş və xüsusi kapitalın uçotu, təhlili və nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə metodiki tövsiyyələr hazırlanmışdır;

- səhmdar cəmiyyətlərinin idarə edilməsi sistemində “xüsusi kapital” kateqoriyasının iqtisadi mahiyyəti əsaslı dəlillərlə əsaslandırılmış və mühasibat uçotunun obyekt kimi onun tərkibi təyin edilmişdir;

- səhmdar cəmiyyətlərin xüsusi kapitalının formalaşmasının uçotunun təkmilləşdirilməsinin və səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyəti prosesində onun həcmnin dəyişməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti. Xüsusi kapitalın uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsinə aid irəli sürülən nəticə və təkliflər tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyətini təşkil edir. Bu təkliflərdən nəinki səhmdar cəmiyyətlərdə, eləcə də digər sferaların və sahələrin müəssisələrində istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi kompüter yazısı ilə 88 səhifədir.

Резюме

«Совершенствование учета и анализа собственного капитала»

В диссертационной работе изучены и анализированы такие важные вопросы, как учет формирования собственного капитала акционерного общества в системе управления предприятием, учет собственного капитала акционерного общества как источник финансового обеспечения деятельности предприятия и использование информационного банка учетных данных для управления акционерным капиталом на предприятиях в единой системе национального фондового рынка.

В конце диссертационной работы дан ряд научно обоснованных и практически внедряемых выводов и предложений.

Resume

"Improving the recording and analysis of equity"

The thesis studied and analyzed such important issues as accounting for the formation of the company's equity in the enterprise management system, accounting equity of the company as a source of financial security of the company, to use the bank's credentials to manage equity in enterprises within a single system of national stock market.

At the end of the thesis is given a number of scientifically sound and practically implemented the conclusions and proposals.